O’ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY VA O’RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

TARIX FAKULTETI

«Himoya qilishga ruxsat beraman»
Tarix fakulteti dekani
________dots. A.Pardayev
«____» __________________2019 y

5141500 - Milliy g’oya ma’naviyat asoslari va huquq ta’lim yo’nalishi

bo‘yicha bakalavr darajasini olish uchun

“**Milliy g‘oya fanini o‘qitishda mutafakkir shoir Alisher Navoiyning komil inson haqidagi g‘oyalarini o‘rganish metodikasi**
” mavzusida bajarilgan

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Bajaruvchi: Raxmonqulova Mahfuza

Ilmiy rahbar Hoshimxonov M

BMI Ijtimoiy fanlar kafedrasi yig‘ilishining qarori bilan(2019 yil __ may _____ sonli bayonnoma) himoyaga tavsiya etilgan

Ishni himoyaga tavsiya etaman:

Kafedra mudiri: f.f.dok.M.Hoshimxonov

Jizzax- 2019

BMI A.QodiriynomidagiJizzaxDavlatPedagogikainstitutiningTarixfakulteti “Milliyg’oyama’naviyatasoslarivahuquqta’limi “kafedrasidabajarilgan.

Ilmiyrahbar: M. Hoshimxonov MG’ ma’naviyatasoslarivahuquqta’limiyo’nalishikafedrasimudiri.

Taqrizchilar: Jizzax DPI M. G’ ma’naviyatasoslarivahuquqta’limiyo’nalishikafedrasiO’qituvchisi M. Nabiyev

JizzaxviloyatiSh.Rashidovtumani XTB gaqarashli 35-umumiy o’rtata’limMaktabiningtarixfanio’qituvchisiO. Mamarasulov

Himoya 2019-yining ___________soat _____da A.QodiriynomidagiJizzaxDavlatPedagogikaInstitutiningTarixfakultetidaattestasiya komissiyasiningbakalavrdarajasiniolishuchunyig’ilishidao’tkazildi. Manzil: ____

Ishbilan A.QodiriynomliJizzaxDavlatpedagogikainstitutiningAxborotResursMarkazidatanishishmumkin (manzil: JizzaxshahriSharofRashidovko’chasi, 54)

Mundarija

Kirish…………………………………………………………………….3-6

1-Bob. Mutafakir Alisher Navoiy qarashlarida komil inson tahlili...........7

1.1. Alisher Navoiy qarashlarida insonni axloqiy va ijtimoiy tarbiyalashning diniy talqini..7-14

1.2. Alisher Navoiyning inson ichki dunyosini tarbiyalash haqidagi fikrlari..15-21

1.3.Alisher Navoiy merosida insonni komillikka etaklovchi g‘oyalar...22-28

2-Bob. Milliy g‘oyani o‘qitishda Alisher Navoiyning komil insonni tarbiyalash xususidagi qarashlaridan foydalanish...29

2.1. Mutafakkirning komil inson to‘g‘risidagi qarashlari....................29-38

2.2. Navoiy asarlarida payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) komil inson timsoli sifatida tahlil etilishi...39-50

2.3. Mavzuni yangi pedagogik texnologiya asosida o‘qitish.................51-57

Xulosa..58-61

Adabiyotlar ro‘yxati...62-64

Kirish

Mavzuning dolzarbligi. Ma'lumki, biron-bir xalq ma'naviyatiga xos qadriyatlarning boshqa xalqlar tomonidan tan olinishi, tabiiyki, ana shu xalq tarixiga nisbatan chuqur hurmat ifodasidir. Bunday e'tirof xalqning g'urur va iftixori, milliy o'zligini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

Birinchi Prezidentimiz ulug'bobomiz Alisher Navoiyga ta'rif berib yozadi, "Mutafakkir shoirimizning "Odami ersang, demagil odami, Onikim, yo'q xalq g'amidin g'ami", degan satrlarida qanchalik chuqur ma'no bor. YA'ni, bu dunyoda insonlarning dardu tashvishlarini o'ylab yashash-odamiylikning eng oliy mezonidir. Xalqning g'amidan uzoq bo'lgan insonni odam qatoriga qo'shib bo'lmaydi, deb uqtirmoqda ulug' bobomiz"[1].

Markaziy Osiyo mutafakkirlari yaratgan fan va madaniyatning barcha sohalariga taalluqli nodir asarlar, qimmatbaho fikr-mulohazalar hozirgi kunda ham jahon xalqlari ma'naviy dunyosini boyitib, ularning ma'naviy kamolotiga xizmat qilib kelmoqdaki, bundan biz qanchalik faxrlansak arziydi. Birinchi prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "haqiqatdan ham, bu meros dunyoning merosi, ya'ni, Vatanimiz zaminida yaratilgan bunday ilmiy, madaniy boyliklar nainki O'zbekistonning, balki butun insoniyatning boyligidir"[2].

SHu ma'noda, keyingi paytda buyuk ajdodlarimizning so'nmas dahosiga hurmat-ehtirom, ularning boy ilmiy merosini o'rganishga bo'lgan qiziqish xorijiy ellarda ham ortib borayotgani barchamizni quvontiradi. Buning tasdig'ini dunyoning turli mamlakatlarida ularning hayoti va faoliyati haqida e'lon qilinayotgan ilmiy va badiiy asarlar, ulug' ajdodlarimiz xotirasiga barpo etilayotgan yodgorliklar misolida ham ko'rish mumkin. SHular qatorida Belgiyada Ibn Sinoga, Litvada Mirzo Ulug'bekka, Moskva, Tokio va Boku shaharlarida

---

[1] SH.Mirziyoev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. T., O'zbekiston, 2017, 112-bet.

[2] I. Karimov. Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish-eng oliy saodatdir. T., O'zbekiston, 2015, 115-b.

Alisher Navoiy bobomizga, Misr poytaxti Qohira shahrida esa Ahmad Farg‘oniy xotirasiga o‘rnatilgan muhtasham haykallarni eslash joiz[3].

O‘zbekistonning mustaqillikka erishishi sharofati bilan o‘tmish merosga munosabat o‘zgardi. Sovet hokimiyati yillarida yaratilgan ilmiy ishlarda garchi din va tasavvuf adabiyot tarixiga chuqur ta’sir etganini bilsak-da, ammo qaysarlik bilan buni oshkor etmasdik dinni faqat salbiy rol o‘ynagan hodisa, tasavvufni esa shoirlar uchun shunchaki zamonasozlik uchun qilingan rasmiy bir ilinj deb baxolardik. Natijada Navoiy va boshqa ko‘p shoirlarimizning asarlari bir yoqlama tadqiq qilinib kelindi. «Xamsa» dostonlarini yangi ko‘z bilan tekshirgan olimlarimiz ularda komil inson to‘g‘risidagi diniy-so‘fiyona g‘oyalar asosiy o‘rinni egallashini aniqladilar. Ayniqsa, birinchi dostonlarda bu yorqin ko‘zga tashlanadi. CHunki birinchi dostonlar Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy va Alisher Navoiylarning bosh maqsadlari, falsafiy qarashlari, g‘oyalarini aks ettiradi va keyingi dostonlarga asos beruvchi dastur rolini o‘ynaydi.

O‘zbek xalqi ma’naviy dunyosining shakllanishiga g‘oyat kuchli va samarali ta’sir ko‘rsatgan ulug‘ zotlardan biri albatta-bu Alisher Navoiy bobomizdir. Biz uning mo‘‘tabar nomi, ijodiy merosining boqiyligi, badiiy dahosi zamon va makon chegaralarini bilmasligi haqida doimo faxrlanib so‘z yuritamiz. Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimizning g‘ururi, sha’nu sharafini dunyoga tarannum qilgan o‘lmas so‘z san’atkoridir. Ta’bir joiz bo‘lsa, olamda turkiy va forsiy tilda so‘zlovchi biron-bir inson yo‘qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e’tiqod bilan qaramasa[4].

Agar bu ulug‘ zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir.

---

[3]I. Karimov. YUksak ma’naviyat-engilmas kuch. T., Ma’naviyat, 2008, 48-b.
[4]I. Karimov. YUksak ma’naviyat-engilmas kuch. T., Ma’naviyat, 2008, 47-b.

Inson qalbining quvonchu qaygʻusini, uni komillikka etaklovchi gʻoyalar, ezgulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan-kam topiladi. Ona tiliga muhabbat, uning beqiyos boyligi va buyukligini anglash tuygʻusi ham bizning ongu shuurimiz, yuragimizga avvalo Navoiy asarlari bilan kirib keladi. Biz bu bebaho merosdan xalqimizni, ayniqsa, yoshlarimizni qanchalik koʻp bahramand etsak, milliy ma’naviyatimizni yuksaltirishda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarni kamol toptirishda shunchalik qudratli ma’rifiy qurolga ega boʻlamiz[5]. SHu jihatdan ham u zotning butun merosi mazmuni va mohiyati markazida avvalo komil inson va insonparvarlik gʻoyalari turadi. Ushbu gʻoyalar shoirning ezgu oʻy va fikrlarining timsollari asosida sharqona tafakkur natijasi va milliy qadriyatlarga asoslanganligi bilan bugungi kunda ham oʻz ahamiyatini yoʻqotmay kelmoqda.

Mavzuning oʻrganilganlik darajasi. Ushbu masala adabiyotshunoslik ilmida oʻrganilgan. Rus sharqshunoslari E. E. Bertels, V. V. Jirmunskiy, N. I. Konrad, keyinchalik X. G. Korogli, F. Salomov, F. Aliev, I. Braginskiy, B. RiftinoʻrtavaYAqinSHarqxalqlariadabiyotidagiumumiyjihatlar toʻgʻrisidatalayqimmatlifikrlarnibayonetganlar.

Mazkur mavzuning tarixiy-falsafiy, badiiy-adabiy jihatlarini yoritish borasida amalga oshgan tadqiqotlar sirasiga Abdurauf Fitrat, Oybek, H. Sulaymonov, A.Abdugʻafurov, A.Hayitmetov, A.SHaripov, A.Rustamov, A.YOqubov, B.Valixoʻjaev, S. Gʻanieva, B.Toʻxliev, V.Abdullaev, V.Rahmonov, K. Mullaxoʻjaeva, D.Salohiy, Y.Jumaboev, I.Sulton, I.Haqqul, I.Moʻminov, I.Gʻafurov, I.Salohiy, M.Xayrullaev, M.Nuritdinov, M.Hasaniy, M.Nazarov, M.Tojixoʻjaev, N.Komilov, N.Jumaxoʻja, P.Qayyumiy, Gʻ.Gʻulom, Gʻ.Gʻafurov, H.Homidiy, X. Joʻraev, O. Joʻraev, H.Boltaboev, H.Aliqulov, M. Muhiddinov, N. Jabborov, H.Gʻulom va boshqa koʻplab tadqiqotchi olimlarning ilmiy ishlari kiradi.

[5] I. Karimov. YUksak ma’naviyat-engilmas kuch. T., Ma’naviyat, 2008, 47-48-b.

BMIning maqsadi va vazifasi. Ushbu mavzuning dolzarbligi va hozirgi kundagi g‘oyaviy ahamiyatining muhimligidan kelib chiqib, bu mavzuni yozma manbalar, tarixiy, falsafiy adabiyotlarda berilgan ma’lumotlar asosida XV asrda yashab ijod etgan mutafakkir Alisher Navoiyning komil inson to‘g‘risidagi qarashlarini o‘rganish Bitiruv malakaviy ishining asosiy maqsadi bo‘lib hisoblanadi. Ushbu mavzuni to‘liq ravishda o‘rganish natijasida nazariy xulosalarga kelish, mavzuning o‘ziga xosligi masalalarini tarixiy manbalarda aks etilishi darajasini yoritib berish, yozilayotgan BMIning asosiy vazifasi qilib belgilab olingan va quyidagi masalalar tahlil etildi:

-Alisher Navoiy qarashlarida insonni axloqiy va ijtimoiy tarbiyalashning diniy talqini;

-Alisher Navoiyning inson ichki dunyosini tarbiyalash haqidagi fikrlari;

-Alisher Navoiy merosida insonni komillikka etaklovchi g‘oyalar;

-Mutafakkirning komil inson to‘g‘risidagi qarashlari;

-Navoiy asarlarida payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) komil inson timsoli sifatida tahlil etilishi;

-Mavzuni yangi pedagogik texnologiya asosida o‘qitish.

BMIning ilmiy yangiligi. Ushbu ishdaSHarq mumtoz she’riyati va ijtimoiy fikr rivoji tarixida katta o‘rin tutgan hamsanavis buyuk daho, shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning asarlaridagi komil inson to‘g‘risidagi g‘oyalar, uning nazmiy merosida insonni axloqiy komillikka yo‘naltiruvchi fikrlar, allomaning komil inson (Muhammad s.a.v.) haqidagi qarashlari o‘rganildi. SHuningdek, mutafakkirning diniy-tasavvufiy qarashlarida insonning ulug‘lanishi va inson qalbini tarbiyalash haqidagi fikrlari ilmiy nuqtai nazardan o‘rganildi va tahlil etildi.

BMIning tuzilishi va hajmi. Bitiruv malakaviy ishi kirish, ikki bob, oltita paragraf, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat.

1-Bob. Mutafakir Alisher Navoiy qarashlarida komil inson tahlili

1.1.Alisher Navoiy qarashlarida insonni axloqiy va ijtimoiy tarbiyalashning diniy talqini

Inson hamma zamonlarda ham adabiyotning bosh mavzui bulib kelgan. «Adabiyot insonshunoslik fani» ekan, demak butun adabiyot tarixini inson haqidagi fikriy-g‘oyaviy qarash, insonni tasvirlash, inson mohiyatini kashf eta borish tarixi deb atasa bo‘ladi. CHunki har bir yozuvchi, har bir shoir jamiyat hodisalari, o‘zini qiziqtirgan, to‘lqinlantirgan g‘oyalarni qalamga olar ekan, albatta, inson siyrati va surati, axloqi, faoliyati, niyat-orzulariga qadalib o‘tadi. Insonning o‘zi nima, u qaerdan kelib chiqqan, hayotda o‘zini qanday tutishi keraq insoniyat jamiyati, odamlar fikrining bir-biriga munosabati nimalar asosida ko‘rilishi lozim? Bu savollar faqat faylasuflar, siyosatdonlarnigina emas, adiblarni ham band etgan. Ko‘p asrlik SHarq adabiyotida inson problemasi doimiy ravishda bahs-munozaraga sabab bo‘lib, turli qarashlarni vujudga keltirgan. SHarqning gumanist shoirlari diniy xurofot va feodal zulm-istibdodning kuchaygan davrlarida ham insonni ulug‘lash, uning ajib fazilatlarini vasf etish, nomaqbul, tuban holatlarini tanqid qilishni kanda etmaganlar.

Buni buyuk shoirlar — Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodida, xususan, ularning sufiyona-falsafiy dostonlari «Maxzanul asror», «Matla’ul anvor», «Tuhfatul atror» va «Hayratul abror»da ko‘rsa bo‘ladi .

Abduraxmon Jomiy xam so‘nggi maqolatni o‘g‘li nasixatiga bag‘ishlagan[6]. Alisher Navoiy esa, oxirgi yigirmanchi makolatni Xusayn Boyqaroning o‘g‘li Badiuzzamonga bag‘ishlab, shaxzodani adolat va insofga chaqiradi, dunyoning bevafoligini aytib, taxtu toj talashlar bexudaligini aytadi[7]. Ammo Navoiy shu bilan asarni yakunlamasdan, yana bir bob ilova qilib, uz ichki kechinmalari, zamonaga,

[6] Abdurahmon Jomiy. “Haft avrang”, toshbosma. T., 1913, 214-b.
[7] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 135-139-b.

olam o‘tmishi-kechmishiga munosabatini ifodalagan, falsafiy muloxazalarini tizib tashlagan.

Endi asosiy mavzuimiz — inson talqini masalasiga kelganda aytish kerakki, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylarning odamning yaratilishi, xilqati va axloqiy-ijtimoiy vazifalari haqidagi qarashlari islom aqidalari asosida shakllangan. To‘g‘ri, inson haqidagi fikr-tushunchalar dunyodagi barcha xalqlarning og‘zaki va yozma adabiyotlarida mavjud. SHuningdeq bashariyat mutafakkirlari qadim-qadimdan odam haqida o‘yga tolib, uni o‘rganib, muhim xulosalarni bayon etganlar. Qadimgi Misr, Bobil, yahudiy, fors, yunon donishmandlari, faylasuflari inson xilqatini o‘rganib chiqib, o‘z davrlari uchun ham, keyingi avlodlar uchun ham ibrat bo‘ladigan gaplarni bayon etgani ma’lum. Umuman, insonga bo‘lgan qarashning o‘z tarixi bor, chunki har bir davr mafkurasi inson talqinida o‘zgacha yul tutgan. Inson odobi, vazifalari ham zamonlar o‘tishi bilan o‘zgarib turgan. SHunga o‘xshash islom dinining inson haqidagi o‘z qarashlari bor. Bu qarashlar musulmonlarning muqaddas, ilohiy kitobi bo‘lmish Qur’oni karimda va hadisi sharifda ifodalangan. SHuni maxsus ta’kidlamokchimizki, o‘rta asrlar SHarq adabiyotiga Qur’onning ta’siri shubhasiz bor haqiqat[8]. Musulmon SHarqi adabiyotini shuning uchun islom dinidai xoli xolda tasavvur qilib bo‘lmaydi. Fakat sof islomiy yoki so‘fiyona adabiyotgina emas, umuman ada- biy-badiiy hayot, estetik qarashlar, tushuncha-tasavvurlar, asotir va timsollar islom g‘oyalari ta’sirida shakllangan edi. Xatto islomgacha bo‘lgan yodgorliklar, asotirlar ham islomiy ruxda qayta ishlab chiqilgan edi. SHu bois fors tojik va o‘zbek adabiyotida inson talqini ustida fikr yuritar ekanmiz, dastavval Qur’onda insonga berilgan baxo va inson ta’rifi haqidagi tushunchalar ustida to‘xtashni lozim topdik.

“Alaq» surasidan: «(Ey Muhammad, barcha mavjudotni) yaratgan zot bo‘lmish Parvardigoringiz nomi bilan (boshlab) o‘qing. U insonni laxta kondan yaratgan (zotdir). Uqing. Sizning Parvardigoringiz (insoniyatga) qalamni (ya’ni

---

[8] Karomatov H. Qur’on va o’zbek adabiyoti. T., “Fan”, 1993.

yozish — xatni) o‘rgatgan o‘ta karamli zotdir. U zot insonga uning bilmagan narsalarini o‘rgatdi»[9]. «Inson» surasidan: «Darxakiqat, Biz insonni imtixon qilguvchi bo‘lgan holimizda aralash bo‘lgan bir nutfadan yaratdik. Bas, uni (Bizning oyatlarimizni tinglashi va olamdagi Bizning borligimizga dalolat qilib turgan alomatlarni ko‘rishi uchun) eshitguvchi, ko‘rguvchi qilib ko‘ydik. Darhaqikat, biz uni (insonni) xox u shukr qiluvchi musulmon bo‘lsin va xoh ko‘rnamak-kofir bo‘lsin (to‘g‘ri) yo‘lga hidoyat qildik»[10].

“Qiyomat» surasidan: «Inson o‘zini (Bu dunyoda dinu iymonga buyurilmasdan, oxiratda esa qayta tirilib, hisob-kitob qilinmasdan) bekor tashlab qo‘yilishini o‘ylarmidi? Axir u (bachadonga) to‘kiladigan maniydan bir (haqir) nutfa emasmidi? Sungra laxta kon bo‘ldi. Bas, (Olloh uni) yaratib, raso (inson) kildi»[11].

“Al-azhob» surasidan: «Albatta Biz bu omonatni (ya’ni shariati islomdagi toat-ibodatlarni) osmonlarga, erga va tog‘y toshlarga ko‘ndalang qo‘ygan ediq ular uni ko‘tarishdan bosh tortdilar va undan qo‘rkdilar. Inson esa uni o‘z zimmasiga oldi»[12].

“Vat-tiyn» surasidan: «Darhakikat, Biz insonni eng go‘zal shaklu shamoyilda yaratdik»[13].

“Al-isro» surasidan: «Darxakikat, Biz odam avlodini mukarram qilib yaratdik va quruqlik va dengizlarning ustida egalik qiladigan qildik va pokiza rizq va fazlu kamol ato etdik»[14].

Bu oyatlar shunga ishora etadikim, Parvardigor insonni yo‘qdan bor qildi, Xazrati Odam Safiyullohni loydan yaratib, unga jon-ruh ato etdi va farishtalarni unga sajda qildirdi, faqat iblis sajda qilishdan bosh tortdi. Odam avlodi shuning uchun ham ulug‘va mukarramdir. Uning xilqatida rahmoniyruhva moddiyliq ya’ni

[9] Qur’oni karim. Tarjima va izohlar. (Alouddin Mansur tarjimasi), “CHo’lpon”, T., 1992. (1-5-oyatlar)
[10] Qur’oni karim. Tarjima va izohlar. (Alouddin Mansur tarjimasi), “CHo’lpon”, T., 1992. (2-3-oyatlar)
[11] O’sha manba. (36-38-oyatlar)
[12] O’sha manba. (72-oyat)
[13] O’sha manba. (4-oyat)
[14] O’sha manba. (17-18-oyat)

chor unsur — oʻt, suv, tuprok va havo birga mujassam boʻlgandir. Parvardigor Odam Atodan keyingi avlodni nutfadan va laxta kondan, ya'ni erkak va ayol urugʻidan hosil qiladi, bir parcha gushtni odamning shakliga keltirib, aqly xush, nutq va farosat, bilim, tajriba, qalbu xis bagʻishladi.

Inson shuning uchun xamisha Parvardigorga shukr aytib, uning koʻrsatgan toʻgʻri yoʻlidan borib, shariat amallarini bajarishi, toat-ibodat bilan imonini mustaxkamlashi, yakkayu yagona tangrisining qudratiga, mavjudligiga, abadiy va azaliy ekanligiga ishonishi, oʻz bandalik burchini ado etishi lozim. Bu moʻʻmin-musulmon kishining sifatlaridir. Islom nazarida inson kamoloti ana shu komil inson ham shariat axkomiga rioya etuvchi, Qur'oni karim va sunnat yoʻlidan yuradigan batavfiq, takvodor, halol va insofli odamdir.

Ammo tasavvuf axli nazarida komil inson shariat bilan birga tariqat va xaqiqatni xam egallagan boʻlishi keraq ya'ni soʻfiylar riyoziyot yoʻlida jon chekib, tariqat maqomotlarini bosib oʻtmagan, dunyo molu mulki, uz nafsi talablari va xatto vujud oʻzligidan qutilmagan, iloxiy ishq dardi bilan yonib, iloxiy asror olamiga etishmagan odamni komil deyish mumkin emas, deydi. N. Komilov «Timsollar timsoli» maqolasida va tasavvufga oid qadimiy manbalarga suyanib, qayd qiladiki, tasavvuf axli nazarida komil inson «zoxiriy va botiniy ilmlarni toʻlik, egallagan, koʻngil oynasi musaffo boʻlgan, gayb asroridan xabar beruvchi kishidir» [15] . CHunonchi, Alisher Navoiyning «FarxodvaSHirin» dostonidatasvirlanganSuqrotxakimkomilinsontimsoliboʻlaoladi. CHunkibuodamoʻtmishvakelajakdanogox, Farxodningsarguzashttaqdirinioldindanxikoyaqilibberadi, uningistiqomatgoxiboʻlgan Fop nurafshonbirmaskandir. KomilinsondaXizr, Isoning, Jabroilning, MekoilvaAzroilningxususiyatvasifatlari, qudratijamlangandeyishadi. Bu bir ideal. Insonkamolotiningoliyna'munasi. Bunishundanxambilsaboʻladiki, Komilinsontushunchasibilan ideal inson (orzudagiinson) tushunchasiorasidagiyaqinlik bor. Ideal insonxususiyatlariogʻzakiijodna'munalari,

[15] Alisher Navoiy. G'azallar, sharhlar. T., Kamalak, 1991, 101-b.

qaxramonlikeposlaridagavdalangan. Romantikusuldayozilganbadiiyasarlardaxam ideal inson (qurqmas, qaxramon, g‘ayritabiiyqudratibor) tasvirlanadi. EronadabiyotshunosiXusaynRazmju «Forstilidagiepikvairfoniy (tasavvufiy) adabiyotlarda ideal vakomilinson» nomli kitobida qiziqarli qiyoslar bilan bu ikki tushunchaorasidagiyaqinlikniisbotlabbergan [16]. Xuddishuboisshoirlarijodidabumavzukengo‘rinoldi. Komilinsonxususiyatlaribilananbiyovaavliyolarningxususiyatlariorasidao‘xshashlik bor. Ammo tasavvufaxlibirovozdankomillikningoliyna’munasi — komilinsontimsoli deb xazrati Muhammad Rasululloxnitilgaoladilar. Agar hazratiRasululloholiydarajadagikomillikna’munasibo‘lsa, valiylarundankeyinturuvchilardir. Valiylarning ham birnechazinalardaniboratmartabalaribor, qutbdanabrorgachadarajalarima’lum. SHundayqilib, shayximurshidlar, karomatlipirlar, orifvasolihlar, darvesh-so‘fiylar ham kamolotyo‘lidagimartabalarniegallagankishilardir.

Inson — benuqsonemas, ayniqsa, dunyovashaytoniynafsuningruhigakishan, uniyo‘ldanozdiribturadi. SHuboiskamolotyo‘libunafsnimahvetib, foniyqilib, ma’rifategallashdir. Ilohiyma’rifatkishidaqanchako‘pbo‘lsa, u shunchaorifvakomildir. CHunkiAllohtaoloin-sonqalbinio‘zma’rifatiningxazinasigaaylantirgan:

Ofarinishdinqilibinsongapaz,
Oni aylabxalqichindabeivaz.
Kunglinoningmaxzaniirfonqilib,
Ul tilismichrao‘znipinxonqilib,
Roziymaxfiyganjulubbuturfa jism,
Sun’idin ul ganjxifzigatilism,
Xamtilsim ul maxzanuzra, xamomin,
Ofarinsun’inggaeyjon, ofarin[17].

---

[16] Doktor Husayn Razmjo’. Insoni armoniy va komil dar adabiyoti hamosiy va irfoniy forsiy. Tehron, 1348 hijr.
[17] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 19-b.

DemakNavoiyfikricha, Tangritaolodunyoniinsontufaylibinoetgan, chunkidunyoniyaratishdanmaqsadInsonniyaratishedi. CHunkiinsonAllohningerdagixalifasi, insonqalbidailoxiyirfonxazinasitilismqilingan. Insonshuxazinagaposbon. Agar kishianashutilsimotniocholsa, o‘zligini anglasa, u buyuklik sari qadamqo‘yadi. SHundayqilib, komillik — o‘zliginivao‘zrabbinianglashdaniborat. Bugoya Alisher Navoiyning «Hayratulabror» dostonida ham ifodalanganchunonchi, «Avvalgimunojot» bobinio‘qiymiz:

Ganjingaronaqdfarovonedi,
Lekboriding‘arazinsonedi.
Turfakalominggadagikomil ul,
Sirrinixoninggadagikomil ul,
Kunglingaqilding chu yakinganjiqism,
Jismini ul ganjgaqildingtilism[18].

Bu satrlar «Lisonuttayr»danolinganyukoridagibaytlardamazmunanyaqinekaniko‘rinibturibdi. Ammo «Hayratulabror»dabutalqinanchabatafsiltushuntiribbayonqilingan. Navoiyningyozishicha, faqatinsonAllohningilmuhikmatigaoshnoqilingan («qilding ani orifu ul ma’rifat»), faqatodamgama’rifatganjiishonibtopshirilgan. NavoiyyuqoridakeltirganimizQur’onoyatlarigaishoraetib, insonzotiningulug‘liginibundayta’rifetadi:

«Karramno» — keldimanoqibanga,
«Axsanitaqvim» — munosibanga[19].

BiroqinsonAllohilmuma’rifatiningxazinasi — bojiginaemas, shubilanbirgailohiyqudrat, ilohiyxusnujamolaksetganko‘zguhamdir. Zero, Alisher Navoiydunyoningo‘ziAllohjamoliningko‘zgusidirdeydi. Tangritaoloyakkayu

[18] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 19-b.
[19] O’sha manba, 19-b.

yagona, azaliyvaabadiyborlikjavharikondir. Avvalo, xaliolamlarbo‘lmaganda ham u boredi:

Eysangamabdadaabaddekazal,
Zotiqadimingabadiylam’yazal.
Ne bo‘lubavvaldabidoyatsanga,
Ne keliboxirdanihoyatsanga.
Avvaluzung, oxirumobayno‘zung,
Vorchagaxoliq, borigaayno‘zung[20].

«Borigaayno‘zung» — barchamavjudotningaynimanbaiuningo‘zi. Xalixoliqiyatdanhechnarsa yuk edi, naErunako‘qnayulduz, nakuyosh, nanurunazulmatboredi. Ammo Parvardigorboredi. «Mumkinot» — imkoniyatolami, moddiydunyo, bihishtvado‘zax, gunohvasavob ham yo‘kedi.

Birlikediyuadadiyuqedi,
Birdino‘zgaaxadeyo‘qedi[21].

Ilmuxikmattafsilshakliniolmaganedi. BiroqParvardigoro‘zqudrativaxusninitomoshoqilmokchibo‘ldi! ”beadadko‘zgu» kerakbo‘ldivaolamlarniyaratdi:

Kildimazoxirdaxayolizuxur,
Topkali ul xusnkamolizuxur.
Jilvaixusnungga chu yo‘qerdixad,
Ko‘zgukerakbo‘ldiangabeadad[22].

Dunyo — Allohqudratikamoliniaksettiruvchikuzguekan, u dunyoningkatta-kichik har birashyosi, xodisalaridanamoyondir. Xammanarsa — ilohiy «mazhar», bog‘lar, cho‘lvagulshan, oyuquyoshningchiroyishundan.

Ushbuqarashtasavvufdavaxdatulvujudfalsafasinomibilanmashxur. Bu falsafagako‘ra, olamilohko‘zgusiekan! harakatufaoliyatko‘zgudaginurtajallisitufaylidir, tajalliyningoxirginuqtasiesa —

[20] O’sha manba, 18-b.
[21] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 19-b.
[22] O’sha manba, 19-b.

odamruhi. Odamruxishuuchunasli, ya’niParvardigorxuzurigaqarabintiladivatariqatdagimaqomotorqalisodirbo‘ladiyoki ishqbilanqo‘lgakiradi. SHundayqilib, ishq — komilinsonsifatlaridanbiridir. Insonishqorqalikamoltopadi, ma’rifatgamolikbo‘ladi. Navoiyinsonningkamolotiuchunaql, bilim, malaka, tajribaniinkoretmagan. Aqlvabiliminsongakeraq ammo ilohiyg‘aybasroriishqbilanqo‘lgakiradi. Bu tasavvufta’limotiningirfoniydunyoqarashidankelibchiqqanxulosa.

1.2.Alisher Navoiyning inson ichki dunyosini tarbiyalash haqidagi fikrlari

«Matla'ul anvor»dagi uch xilvat va «Hayratul abror»dagi uch xayrat bu ikki doston moxiyatini anglashda katta axamiyatga ega. Amir Xusrav qalblarga iloxiy nur bag'ishlash yoxud iloxiy nur manbaidan vahiylik xodisasini nazarda tutib (yuqorida shoirlik payg'ambarlikning davomi, karomatdir, degan so'zlarini eslang) dostonning nomini «Nurlarning boshlanish joyi» («Nur chashmasi») deb quygan. Alisher Navoiy esa, tariqat yo'lida kamolot sari intilayotgan kishining axloku avsofi, iymonu e'tiqodini nazarda tutib, asarga «Abrorlar hayrati» deb nom qo'ygan. Abror — valiylik zinapoyasida ikkinchi bosqichni egallagan kishi, sof odam. Ana shu ilohiyot oshig'ining ma'rifat olamidan hayratlanishi e'tiborga olingan. SHunga ko'ra, biz «xilvat» va «hayrat» boblarini ko'zdan kechirib, shoirlarning asl muddaosi, dunyoqarashi mohiyatini anglash imkonini topamiz, deb o'ylayman.

Alisher Navoiyning uchta «hayrat»ida esa ko'ngil haqida gap boradi, ko'ngil bu erda —- bosh qaxramon, asosiy obraz. Ammo Navoiy «hayrat»lariii boshlashdan oldin ko'ngil tushunchasining nima ekanligini sharhlashga bir bob ajratadi. Bu bob «Ko'ngil ta'rifidakim, ko'ngul tilagandek ko'ngil- maydur va aning vasfin sohibdillikka mavsuf bo'lgon kishidin o'zga kishi bilmaydurur. Ko'ngulsiz rokim xomasin raqamkash qilmoq va bu raqam savobi bilan ko'ngilni xush qilmoq»[23].

Bu musajja' jumlaning ma'nosini hozirgi til bilan ravshanlantiradigan bo'lsaq quyidagilar kelib chiqadi: Ko'ngil ta'rifi haqida bir necha so'z, chunki ko'ngilni

[23] Alisher Navoiy. "Xamsa", tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., "Fan", 1960, 39-b.

tushunish koʻngildagiday emas. Koʻngilning sifatlarini koʻngil egasi — sohibdil darajasiga koʻtarilmagan kishi bilmaydir. Koʻngli shikasta yozuvchi soʻzlarini kogʻozga tushirish, ya'ni oʻz fikrlarini bayon etish va bu bilan dilxush boʻlish.

Alisher Navoiy ta'rifi boʻyicha, koʻngil — bu tepib turgan yurak emas. Koʻplar koʻngil deb shuni tushunadi. SHoir koʻkrakda harakat qilib turgan bir parcha gusht xayvonlarda ham bor, deb yozadi. Koʻngil — insonniinsonqiladiganasosiybelgi, iloxiyne'mat:

Kungulerurbulbulibustoniroz,

Kudsxarimidabulubjilvasoz.

Royixaijannatia'loxam ul,

Partavimisboxitajalloxam ul.

Solik ani «arshimuallo» dedi,

Sufiy ani «olamikubro» dedi[24].

Demak, koʻngilyuqoridan — arshdantushganne'mat. U ruhiqudsiy, koʻzdanyashirin, ammo jaxonnioʻzidajoylaganxazina. Ilohiyotxazinasiningqoni. SHusababli kungul — birka'ba, balkiolamqiblasiIbroximka'basidanhaqqadribalandroq:

Ka'ba kiolamningulubqiblasi,

Kadri yuqandoqkikungulka'basi[25].

Ka'ba — xalqlarsigʻinadigan joy. Koʻngulesaxoliqnurijilvaqiladigan joy. Ishq ham koʻnguldanqoʻzgʻoladi, soliqni mast etadigan, gaybasroridanxabarberadigan ham shukoʻnguldir.

Navoiynazaridakimnikimkoʻngliqanchalikpokboʻlsa,u shunchaolamikubrodanboxabar, ogoxdir.

SHoirkoʻngilta'rifinibergandankeyinbirinchi «hayrat»dakoʻngilningqaerdapaydoboʻlganivaqaysiolamnisayrqilganihaqidasoʻzyuritadi. Uninge'tiqodicha, koʻnguladam —

[24] O'sha manba, 39-b.

[25] Alisher Navoiy. "Xamsa", tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., "Fan", 1960, 39-b.

yo‘qlikzulmatiichidanvujudyorug‘ligigapaydobo‘libchiqqan. YA’niko‘ngililohiyruhsifatuTangritaolosharafidanyaratiladivamalakolami — farishtalarolami, shuningdekjannatbog‘larinisayretadihammanarsavamaloikalar ham yaratuvchigatasbehaytib, hamdusanobilanyashayotganiniko‘ribxayratlanadi:

Topmadisarrishtanichunfikrati,

Xaypatuzaqildiguluvxayrati.

Aqlishinya’sjununayladi.

Vasvasaxushinizabunayladi[26].

Allohningqudratinianglashdanojizqoladi, savollarustigasavolpaydobo‘ladi. Ikkinchi «hayrat»dako‘ngulma-lakolamidanmalaqutolamigao‘tibsayrinidavomettiradi. Malakutolami, Navoiybayonigako‘ra, falakuningtuqqizqavati, sobitusayyora — xullas, moddiyolamdir. Ko‘ngilTangriqudratibilanyaratilgan shul muazzamvamukammalolamnikuzatibhayratiyanaortadi. Samoyo‘liningcheksizligi, Mirrix, Kayxon, Mushtariy, Zuxra, Zuhal, Oy sayyoralarinikezadi. XammaerdaAlloxtaoloqud- ratiniko‘radi, hammaashyolarbuolamda ham yaratganga some’ bo‘lib, hamdusanobilan zikr aytayotganbo‘ladi. Ko‘ngilErni ham sayretadi; shoir har birsayyoraningafsonaviytushunchalarigao‘ralgansifatlariniajoyibsan’atlarbi-lantasvirlabchiqadi. Masalan, Zuhrata’rifida:

Anda нщон erdiparipaykare,

Durjisipehrichrasamingavxare.

Gavxarisarchashmaijondinyorug,

Xarneyuqandinyorug, andinyorug[27].

YOkiMirrix— Mars:

Jumlaiolamgaishikaxrulub,

Achchigidinboshtin — oyoqzaxrulub.

---

[26] O’sha manba, 42-b.

[27] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 44-b.

Tɪg‘solibxarsoriachchigidin,

Kon demakim, zaxrtomibtig‘idin.

El boshiningkosasidinjomanga,

May eridaqonbuluboshomanga[28].

Mirrix — urush, qonvag‘azovotsayyorasi deb qaraladi, shuninguchununingta’rifidashoirshundayso‘zlarniqo‘llagan. BundaNavoiyningzulmkorshoxlap, urushvajanjallargasalbiymunosabatbildirayotganinianglash ham qiyinemas.

Ko‘ngilburjlarni (un ikkiburj) aylanibchiqadivahayratikuchayadi, chunki:

Borchasidazikru sujud angladi,

Ma’rifatulloxgashuxudangladi.

YUzlanibuzxolidagayratanga,

Birgaminguldiyanaxayratanga[29].

Ko‘ngil, shoirningtasvirlabberishibo‘yicha, shuaxvoldauchinchiolam-»badan mulki» olamigaqadamqo‘yadi. Buni «Hayratulabror» dostonininguchinchi «hayrati»damushohadaetamiz. Ko‘ngil-musofir, sayrusayohatqiluvchiruh. Dastlabkiikkiolamnikezgandankeyin, ko‘ngilinsonvujudigakelibkiradi. Bu erda ham u avvalgiikkiolamdako‘rganhislatiniko‘radi: insona’zolariTangrigatoat-ibodatbilanbanddir.

SHoirinsonvujudini, tashqivaichkia’zolarinibir-birnazmtilibilanta’riflabo‘tadi. Insonningtuproqdanyaralgani, surati, to‘rtunsuromuxtaligidanhocilbo‘lgantabiativaxakazolarxususidagapiradi. Insonbadaniturliiqlimlardaniborat. Insonaqli, tafakkurvaxayolotolamimunaqqashqasrlartimsolidachiroylitasviretiladi.Bu badanningshohi, vaziri, mirshabi, fuqarosi bor. Beshtaichki**xis**xamvabeshtatashkixis hamo‘zvazifasinimukammal ado etadilar.

[28] O’sha manba, 44-b.
[29] O’sha manba, 45-b.

A’zolarningbari «Xazratiizzatqaniyozaylabon, tuhfalarinvositasozaylabon», ya’ni duo vataombilanshukronaaytib, bandalikshartini bajo keltiradilar.

Xojakikurdiyanamundoqjaxon,

Zarradakavn, qatradadaryonixon.

Fikrnahangigayanaqutulub,

Lujjaixayrataromabxutulub.

Fikratutikukkachekibdudini,

Xayratinobudetibonbudini[30].

Ko‘ngilniNavoiy «Xoja» deydiehtirombilan. Xoja — egademak. Xojabundayshukronaliqilohiyolamlaryagonaligivayaxlitliginitarketib, behudbo‘ladi — foniylikyuzberadi. Natijadako‘ngildunyonivagaybolamiasrorini ham egallaydi:

Fatxulubmulkilakishvaranga,

Balkijaxonmulkimusaxxaranga.

Mulk o‘ziyu, taxto‘ziyushoxo‘zi,

Borchao‘zi, barchadinogoxo‘zi[31].

Ko‘ngilo‘zliginivarabbinitanishdama’rifatgaerishadi. Mana shutasvirlardanso‘ngNavoiyXojaBahovaddinBalogardonhaqidagibobniboshlaydi, ya’niko‘ngilegasihaqidayozadi. Bu mantiqanmunosibvamuvofikedi.

Bu o‘rindashuniaytishkerakki, ko‘ngilhaqidayozishNizomiyvaJomiyda ham bor. «Maxzanulasror»daNizomiyGanjaviy: «Dar tavsifishabvashinoxtanidil» (Tun ta’rifivako‘ngilnitanish) deganbobnikeltirib, birkechaxilvatqolib, o‘z-o‘zibilansuhbatqurganivako‘ngilnimaekaninianglaganiniyozadi.

Roxitudildonad, dilroshinos,

(Seningyo‘lingniko‘ngilbiladi, ko‘ngilnitanigil) deb o‘zigaxitobqiladishoir. Nizomiydako‘ngilhisvahirsga,aklunafsgazidqo‘yiladi. Nizomiydadilta’rifi:

CHunmalikularshjaxonofarid,

Mamlakatisuratujonofarid.

---

[30] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 48-b.

[31] O’sha manba, 48-b.

Dodbatartibiadabrezishe,

Suratujonrobaxamomezishe.

3in du uamogushdilomadpadid,

On xalafe k-u baxilofatrasid[32].

(Tangritaolojahonniyaratgach, jism vajonmamlakati — insonniyaratib, muayyantartibbilan, qoidabilansuratvajonniqo‘shibtuzdi. Bu ikkiqo‘shilishdandilvujudgakeldi, buxalifalikkaetganxalifa — o‘rinbosaredi.)

Demakdil — inson, ya’niruh. Insontangriningerdagio‘rinbosari, shuboisdilishq — ma’rifatmakoni, u vujudsultoni, NizomiyGanjaviybundankeyingiikki «hilvat» va «hilvatsamaralari» deb nomlanganboblardako‘ngilhaqidagifikr-qarashlarinichuqurlashtirgan: ko‘ngilniparvarishqilishyo‘llarivaahamiyati, xilvatningrozdonligivasirlashishuchunmuhimligita’kidlanadi. Mulk vadunyogamunosabat, nafsva his masalalari ham tilgaolibo‘tiladi. Demakko‘ngilnialohida masala sifatidaolibqarashNizomiydanboshlangan. Amir Xusravbungaaniqso‘fiyonatusberib, so‘fiyningxilvatdagiholatlarinitasvirlaydi. Alisher Navoiyesa, ko‘ngilningmohiyatinitushuntirishvauningolamlarbo‘ylabsayrigavailoxiyqudratdan hayratlanishigae’tiborberadi. Natijada, ko‘ngil — ruh, ko‘ngil — insontushunchalariuchalaulug‘ shoirda ham har xilusuldaisbotlabberilgan. Nizomiy, Amir XusravvaNavoiyko‘ngilni bosh insoniyfazilat, ilohiyma’nolarxazinasi deb hisoblaydilar.

Alisher Navoiyning ulug‘ustozivapiriAbduraxmonJomiyning «Tuhfatulaxror” dostonidahaman’anagabinoan, ko‘ngilhaqidaboblar bor. CHunonchi, «Dar kashfipardaazhaqiqatidilvadarbayoni on, kidildarpahluyisohibdilondilshavad» (Ko‘ngilhaqiqatiyuzidanpardaniko‘tarishvako‘ngilsohibdillaryonidako‘ngilbo‘lishi bayonida) deb nomlanganbobdako‘ngilningnimaekanitushuntiriladi.

Jomiyyozadi:

---

[32] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 42-b.

Dil agar in muxrabuvad, k-azgilast,

Farqba -in muxrzixarmushkilast.

Lofixiradmandyaz in muxranand.

Xarxamaz in muxrabuvadbahramand[33].

(Ko‘ngil agar anashuloydanyasalganmuhra — guvalabo‘lsa, u ko‘ngilemas, bundaymuxrbilaneshakningyuragiorasidafarqtopishqiyin. SHuniyurak — ko‘ngil deb chiranishshunchami, eshakda ham buyurak — muhrabor-ku).

SHundankeyin, Jomiyuchtapirsuhbatinikeltiradi: birinchisuhbatilmulyaqinto‘grisida, ikkinchisuhbat — aynulyaqin to‘g‘risida, uchinchisuhbat — haqqulyaqinto‘grisida. UshbusuhbatlarorqalimuridningTangrinitanishitezlashib, ilohiyotmoxiyatiniidrok eta boradi.

Demak,Navoiyningko‘ngilmohiyatigabo‘lganqarashlarisalaflarigamuvofiqkel adi, jumladan «Hayratulabror» ning «Ko‘ngulta’rifidakim...» bobi «Tuhfatulabror» dostoniningyuqoridaeslatganimiz «Dar kashfipardaazhaqiqatidil» bobibilanmazmunano‘xshashdir. Navoiy, bir-biridanqolishmaydiganuchbuyukustozidanbahramandbo‘lib, yanabutafakkurmaydonigayangifikruo‘ylar, falsafiy — orifonaqarashlarbilanotqo‘yganedi.

YAnashunarsa ham ravshanlashdikim, iloh — ko‘ngil — rasul — pir — so‘fiy — shoirbirsilsila, bir-birigayaqin. BularningbariKomilinsonsifativaqiyofasini, botiniyolaminibelgilaydi. Ko‘ngil — ilohmakoniekan, Allohningbarchamu’jizalarishuerdasodirbo‘ladi, shu tariqa ko‘ngilpokligiinsonniinsonqiladi. Ko‘ngilqanchatozalansa, odamshunchaAllohgayaqinlashadi, deydi Alisher Navoiy. Payg‘ambarvavaliylaresako‘ngilpokliginingoliytimsolidir.

---

[33] Abdurahmon Jomiy. “Haft avrang”, toshbosma. T., 1913, 259-b.

1.3.Alisher Navoiy merosida insonni komillikka etaklovchi g‘oyalar

Insonning axloqiy fazilatlari hamisha SHarq shoirlarining diqqat markazida bo‘lib kelgan. Adabiyot so‘zining «adab» so‘zidan paydo bo‘lgani ham buni ko‘rsatib turibdi. Musulmon SHarqida etishgan kaysi bir shoir ijodini olib ko‘rmang, unda pand-nasixat ohangidagi asarlarga duch kelamiz qadimgi adiblarimiz adabiyotni tarbiya vositasi deb qarashgan. Xoh sof lirik asarlar bo‘lsin, xoh vokea-hodisalar, afsona-sarguzashtlardan iborat epik asarlar bo‘lsin, ularda “mav’iza», ya’ni o‘git-nasihatlar xarakteridagi qismlar bo‘lgan. Alisher Navoiy «Badoe’ul bidoya» devoniga yozgan so‘zboshida bunday deydi: «... bu devonda hamdu na’t va mav’izadan boshqa xar shurangez g‘azaldinkim, istimo’i mohvashlarga mujibi sarkashlik va g‘amkashlarga boisi mutavvashlig‘ bo‘lg‘ay, biror-ikkiror nasihatoro va mav’izatoso bayt irtiqob qilindikim, alarning lam’ayi ruxsori iffat burqa’idin ko‘p tashqari lome’ bo‘lmagay, to bo‘larning vujudi xirmani ul barq ihroqidin bilkull zoe bo‘lmagay, yo‘qkim bu g‘azallar g‘azolalari jilvagarlik soz, balki pardadorlik og‘oz kilsalar, bu baytlarning nasihatsoz voizlari va mav’izalardoz nosixlari mone’ bo‘lgaylar»[34].

Alisher Navoiy fikrini tushuntiradigan bo‘lsaq mazmuni shuki, odatda g‘azal oshikona mavzuga bag‘ishlangan bo‘ladi, oshiqlik dardining po‘rtanalari kitobxonni xayajonga soladi. Lekin uning yonida bitta-ikkita nasihatomuz baytlar

---

[34] Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to’plami, 20 tomlik, 1 tom, “Badoyi’ul-bidoya”, T., Fan, 1991, 21-b.

keltirilsa, o‘quvchi ishq to‘lqinlari bilan birga muxim tarbiyaviy hikmatlar, nasihatlardan ham baxramand bo‘ladi.

SHuning uchun deydi u, men devonimda xamd-na’tlardagi na- sihatli fikrlardan tashqari, oshiqona g‘azallarimga ham nasihat ma’noli baytlar kiritdim.

Bu erda yana shuni ta’kidlash kerakki, axloqiy mavzudagi adabiyot o‘zi alohida bir yo‘nalishdir. Buni sharqliklar «pandnoma» deb yuritganlar. «qobusnoma» (Kaykovus), «qutadg‘u bilig» (YUsuf Xos Xojib «Xibatul haqoyik» (Axmad YUgnakiy), «Guliston», «Buston» (SHayx Sa’diy), «Mahbubul qulub» (Alisher Navoiy), «Bahoriston» (Abdurahmon Jomiy), «Axloqi Muhsiniy», «Anvari Suxayliy» (Koshifiy) shunday tipdagi asarlardir. SHunga o‘xshash «Xamsa»larning birinchi dostonlari ham «pandnoma»larga mazmunan yaqindir. Biroq bu asarlarda axloqiy falsafiy-tafakkuriy muhokamalar zaminida bayon etila-di. Dostonlarning tuzilishi o‘ziga xos. SHuning uchun bo‘lsa kerak ilmiy adabiyotda bu dostonlar «falsafiy-axloqiy» asarlar deb yuritiladi. Bizningcha, bu dostonlarni «so‘fiyona-falsafiy asarlar» deb nomlash ma’qulroq, chunki ulardagi falsafiy qarashlar, asosan, so‘fiyona dunyoqarashni ifodalab kelgan. YAna bir fikrni aytish zarur. Gap shundaki, «axloqiy asar», «axloqiy g‘oya» deganda, odatda, ko‘proq uqtirish, o‘git ohangidagi asarlarni nazarda tutamiz. Nazarimda bu masalaga tor qarashdir. Butun adabiyot axloqiy tarbiya vositasidir, bu niyat ba’zan uqtirish, ba’zan lirik hissiyotlarni tasvirlash, ba’zan publitsistik kutarinki, extirosli she’riyat, ba’zan tamsil-timsollar qiyofasini ko‘tarish orqali amalga oshirilgan. «Maxzanul asror», «Matla’ul anvor», «Tuhfatul axror» va «Hayratul abror» dostonlarida bu vosita — usullarining ko‘pidan foydalanilgan. Lekin har birida bu xususiyat o‘zgacha yo‘lda davom etgan. Inson axloqi haqidagi ulug‘ shoirlarning qarashlari ularning umumiy falsafiy-so‘fiyona fikrlaridan hosil bo‘lgan. Nizomiy, Xusrav Dexlaviy, Jomiy va Navoiy inson axloqqa o‘rta asr kishisi nuqtai nazaridan, o‘zlarigacha jamlangan ilmu xikmat asosida, so‘fiyona ma’nolar talabi bilan munosabatda bo‘lganlar.

SHoirlar yuqorida aytganimizday, insonni barcha maxluqotlarning afzali, sharifi deb ta’riflab, shuni ham uqtiradilarki, odam oʻziga munosib yaxshi ishlar bilan shugʻullanishi, oʻz nomini yomon, tuban xulk atvor bilan bulgʻamasligi kerak. Xasad-xirs, pastkashlik kabi xislatlardan hazar etmoq lozim, deydi Amir Xusrav. SHoir oʻz zamonasining voqealarini kuzatgan, odamlarni oʻrgangan va shu xulosaga kelganki,qalbiboʻsh, ma’naviy-axloqiy noloyik odamlar koʻproq amal mansabiga intiladilar.

Ammo buularningpastliginiyashiraolmaydi:

Past nagardadbatamannobaland,

Garchibaangushtkunad po baland[35].

(Past orzubilanulugʻ odamgaaylanishdargumon, xarchandboʻyinibalandqilibkoʻrsatishuchun har qanchabarmoqlarigatayanibchoʻzilsaxam).

Odamningmartabasiuningaqli, shaxsiyqobiliyati, ximmati — xamiyatiga, irodasigaqarabkoʻtarilishikerakoʻznasli, ota-bobosiningobroʻsi, qarindosh-urugʻ orqasidanmanmanlikqilishgʻirtaxmoqlikdeydi.

Odamiastazpayi kore buzurg,

Gar nakunadinastximorebuzurg[36].

(Odamoʻzishlaribilanulugʻdir. Agar buniqilmasa — kattaeshakdir)

Bundayinsonsevarlikgʻoyalaribilansugʻorilgan, insonnisevish, sharaflashnitargʻibetuvchisatrlar «Hayratulabror»daxamkoʻptopiladi. CHunonchi:

Kopiyuqayvoni agar xudnabot,

Xarbiribirgavqarioliysifot,

Borchasinigarchilatifaylading,

Borchadininsonnisharifaylading[37].

Ulugʻ oʻzbekshoiriinsongabirinchinavbatdaxayotdagifaoliyati, kirdukorigaqarabbaxobergan. Insonjamiyatganafkeltirish, foydaliishlarbilanqadrli,

[35] Amir Xusrav Dehlaviy. Matla’ul anvor. M., Nauka, 1975, 89-b.
[36] O’sha manba, 89-b.
[37] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 21-b.

fazilatli. Boshqalarigaziyonetkazadigan, jamiyattinchligi, osoyishtaliginibuzadigansiyratisuratigato‘g‘rikelmaydigankimsalar chin insonemas. «U jamiyatningxarbira’zosidan — shoxmi, gadomi — Insonnomiga «munosib» bo‘lishlikni talab qiladi», deb yozadiiste’dodliolim A. Abdug‘afurovNavoiyhaqida.

Navoiybuniturlitabaqagamansubshaxslarningtipikxususiyatlarinio‘zarozidko‘yiboc hibko‘rsatgan (odilvazolimshoh,to‘g‘riyo‘lko‘rsatuvchivariyokorshayx, olimvajohil,vafolihamdavafosizodamvahokazo). YAxshilikning, odamiylikningmezoni — buxalqmanfaatiuchunishlash, xalqg‘am-tashvishibilanyashashdir:

Odamiyersang, demagilodami,
Onikiyuqxalkg‘amiding‘ami[38].

SHundayqizg‘in ehtirosvao‘tkirxikmatonaohangdaaytilgangaplar «Mahbubulqulub»da ham ancha.

Navoiyshundayo‘zgalarg‘amidayuradigan, himmatibaland, hojatbaror, adolatpanoh, insonlarnisharaflaydi. Ma’lumki, insonallaqandaymavhumtushunchaemas. Insono‘zkasbu-kori, jamiyatdaegallaganmavqeibilankonkretshaxsdir. Agar o‘rtaasrlardayashagankishilarninazardatutsakbudexqonlar, hunarmanddar, olimlar, ijodkorlar, amirlar, shoxlap, savdogarlarvahokazodaniborat. Navoiybutoifalarninghammasini «Mahbubulqulub» asaridabirma-birta’riflagan, ammo har birguruhning ham yaxshi-yomoniborliginiko‘rsatgan. Ana shu tariqa zidqo‘yibtasvirlash «Hayratulabror»da ham bor. Ulugshoirshuninguchunadolatlivazolimshoxrostqavlvariyokorshayx, karamli (saxovatli) vaxasisodam, odoblivabeadabkishi, olimvajoxillarxususidayozadi, ularninginsoniyatjamiyatiuchunfoydayokizarariniko‘rsatibo‘tadi. Masalan, o‘nbirinchimakolatdailmningfazilativanodonlikningkasofatihaqidaso‘zboradi.

Ammo shoirbobnito‘g‘ridan-to‘g‘ri:

---

[38] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 104-b.

Daxrishi to xalqilabo‘lmishsitez,

Xordudurolimujoxilaziz[39],

deganbaytbilanboshlaydi. CHunkizamonazulmnisevadi, razil, johillargamartaba, mansabpog‘onasigako‘tarilishnasibetadi, «bilikaxli»gaesaranjuazob:

Fe’liyomontopsarafi’ aylabon,

Xykmigaolamnimuti’ aylabon[40].

YOmonodamboshqalarnio‘ziga mute’ etsa, yaxshilar, oqil, donolarxorbo‘ladi, la’ldekqimmatli, ko‘nglipokodamlar «ko‘hi bolo ostidag‘amnok» yashaydilar. Navoiyxulqi, raftoridarrandalikbo‘lgannokaslarshohsaroyida izzat-xurmatdayashaydilar, deydi. SHoirilmolishningmashaqqatliazoblarinitasvirlaydiqashshoqoch-yalangochmullavachchalarayanchliahvoldamadrasalardakunu tun tahsil ko‘rib, ilmo‘rganadilar, maksadgaerishishuchunbarchanarsadan, hattohayotne’matlaridan ham vozkechadilar:

Fypbat aroxoliyomondinyomon,

Xar ne yo‘kandinyomon, andinyomon[41].

Lekinafsuslanadiganvaajablanadiganjoyishuki, deb kuyunadiNavoiy, «birjohilikotilvash», «so‘zio‘zinoxush» dinudiyonatiyo‘qjoxilodamlarmolumulkegasi, mansabumartabali. YAnaajablanarlisishuki, burazil, nodonodamlarxizmatidanechtaolimudonishmandyuradi, mulozimlikqiladi. Navoiybundayolimlarniyomonko‘rgan. SHoir agar har kanchamuhtojbo‘lsang ham past, johilkishiningxizmatidabo‘lma, boshingniko‘taribozodyurgin, deydi:

Ilmnikimvositaijoxetar,

Uzini-yuxalqinigumraxetar[42].

---

[39] O’sha manba, 94-b.
[40] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 94-b.
[41] O’sha manba, 95-b.
[42] O’sha manba, 97-b.

Ilm-amal, mansabvositasiemas, balkixalqqaxizmatqilishqurolidir. Olimdunyomoligamehrqo‘ymasligikerak:

Solmasako‘zjifaidunyo sari,

Boqmasatuzdunyiyifoni sari.

Oni sharafgavxariningkonibil,

Gavxarukon, xarnedesang, onibil[43].

SHu tariqa ko‘ramizki, Alisher Navoiyinsonningmuhimfazilatlaridanbirisifatidabilimdonlikniko‘rsatadi. Bu erdamuhimishuki, ulug‘ shoirkonkretsuratdao‘zdavriningvoqealaridankelibchiqib, notavon, kambag‘albolalariuchunilmuurfonegallashningnihoyatdaqiyinekani, engyomonishuazobbilanbilimdonbo‘lganlar.xorunodon, razillaresarohatdayashashnibirdard, alambilantasvirlagan. SHoirningmunosabati, jamiyatningnotekisligi, adolatyo‘qliginiochiq-oydinyozishiNavoiyinsonparvarliginingqudratinioshirgan, uningg‘oyalarihayotiyroq, ta’sirliroqbo‘libchiqishinita’minetgan.

Alisher Navoiyning «Hayratulabror» asarida ham so‘zhakidaalohidaboblar bor. Boblardeganimizningma’nosishuki, Navoiyo‘nto‘rtvao‘nbeshinchiboblariniso‘zta’rifigabag‘ishlagandantashqari, uninchimaqolatda (rostlikta’rifidakim, vujuduyibuso‘zustunibilabarnoy) ham rostlikvayolg‘onchilikxususidafikrbayonetib, «SHervaDurrojhikoyasinikeltirishorqaliyolg‘onningkulfatiniko‘rsatibberadio‘zbekshoirio‘nto‘rtinchibobdaso‘zningahamiyati, insonniulug‘lashxususiyatinibayonetadi:

So‘zdinulukningtanidaruxipoq

Ruxdogi tan aroo‘zdinxalok.

Tirguzubulgannikalomifasix,

Uzigajonbaxshlaqab deb Masix.

Boisulubshax, so‘zibedodga,

---

[43] O’sha manba, 97-b.

Tuxmatulubo‘rtadajallodga[44].

SHoirso‘zningikkixilxususiyati ham yaxshilikva ham yomonlikkaxizmatqilishnita’kidlagan. So‘zo‘liknitirgizishi ham, tirikodamnio‘ldirishi ham mumkin. SHohlarningbiro g‘i z so‘zizulmniavjoldiraoladiyokiadolatnibarqaroretadi.

Navoiybadiiyso‘zustidato‘xtagan:

Daftarinazmida chu sherozadur,

Gul varaqigulshanarotozadur.

Uzdi chu sherozasinidaftari,

El uchururxarvaraqinbir sari.

Nazmangagulshandaochilmokligi,

Nasr qaroergasochilmoqligi[45].

Bundaqadimgilarningestetikqarashi, ya’nishe’riyasarniprozadanustunqo‘yishlario‘zifodasinitopgan. Navoiyso‘zdama’noningaxamiyatinita’kidlagan. SHuningdeqso‘zningxusni, chiroylishakldabo‘lishi ham muhim deb biladi. Navoiylofchi, bemaza, beta’sirkishilarningso‘zinitinglashdanko‘raodamo‘zinipichoqbilantilka-poraqilsaafzalroqdir, deb yozadi. Navoiyshukabiqofiyabozshoirlar, tuturuqsizsatrlarnitizibshe’r deb o‘qibyuruvchitab’i past kishilarni ham yomonko‘radi. Bu erda u ustozi Amir Xusravqarashlarigaqo‘shiladi. SHe’rningasosidahaqiqatyotishi, kishilarnito‘g‘riyo‘lgahidoyatetuvchirostso‘zlarbo‘lishini talab qiladi.

---

[44] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 33-b.
[45] O’sha manba, 34-b.

2-Bob. Milliy g‘oyani o‘qitishda Alisher Navoiyning komil insonni tarbiyalash xususidagi qarashlaridan foydalanish

2.1. Mutafakkirning komil inson to‘g‘risidagi qarashlari

Navoiy o‘z asarlarida bilimsizlik, aqlsizlik va jaholatparastlik, nodonlikni qattiq qoralaydi. SHoirning o‘ylashicha, ayniqsa, johil davlat boshliqlari mamlakatga katta ziyon keltirishi mumkin. Buning natijasida, shaharu qishloklar xarob bo‘ladi, jamiyatda qarama-qarshilik, fisqu fasod, adolatsizlik, o‘zboshimchalik ko‘payadi. Navoiy nodon va johillardan uzoqda yurishga, ularga yaqinlashmaslikka da’vat etadi. «Ishi g‘urur va takabbur, xayolida yuz buzuq

tasavvur, har bir mujmal ishi o‘ziga ma’qul, barcha jirkanch qilig‘i o‘ziga maqbul, ko‘nglida kishilarga yuz ozor, xayoli va johilligidan xalqqa ming zarar ehtimoli»[46].

Alisher Navoiy Uyg‘onish davrining boshqa mutafakkirlari singari insonni yuksaklikka ko‘tardi, asarlarida odamiylikni, eng yaxshi fazilatlarni kuyladi. Allomaning barcha asarlarining markazida inson shaxsi turadi. Uning talqinida inson Xudo tomonidan yaratilgan bo‘lib, butun tirik mavjudotlar ichida eng yuksagi hisoblanadi. U o‘ziningfikrlashqobiliyati, nutqivaonglixatti-harakatibilanajralibturadi.

Dedi: nuktapardozioliysifot,
Ki «insonerurmudrikikulliyot.
Eruro‘zgahayvonbuishtinbari,
Ki insonerurbarchaningsarvari[47].

Mutafakkirhaqiqiyinsonparvarshoiredi. Zero, u butunumrodamiyliknikuyladi, insonningg‘am-tashvishlari, orzuumidlari, baxt-saodatinitasvirladi, insonlargayaxshilikqilish, mehr-shafqatvamuruvvagko‘rsatish, beva-bechorava muhtojlargayordamberish, komilinsonnitarbiyalashhaqidaso‘zyuritdi. Uningcha, xalqto‘g‘risidaqayg‘urmaydigan, ungayordambermaydigan, g‘amigasherikbo‘lmaydigan, jamiyatganafkeltirmaydiganodamlarniasloinsonqatorigaqo‘shibbo‘lmaydi.

Odamiyersangdemagilodami,
Onikiyo‘qxalqg‘amiding‘ami[48].

Navoiyo‘zining «Xamsa»sida har tomonlamaetuk, barchago‘zalfazilatlarnito‘plagankomilinsontimsoliniyaratdi.

Navoiyningqimmatlifikrlaridanbirishuki, o‘zinietukvakomildeganlarxechqachonkomilzotlarbo‘laolmaydilar. Zero, faqatjohilkimsalar, o‘zkamchiligi, nuqsonlariniko‘raolmaydiganlarvako‘rishni ham

---

[46] Navoiy A. Maxbubul kulub. 226-227-betlar.
[47] Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. 306-bet
[48] Alisher Navoiy. Xayratul abror. 155-bet.

istamaydiganlarkomillikkada’voqiladilar. Bundaylar, Navoiyiborasibilanaytganda, «Nuqsonlarichrakomildir», «noqisdur».

Noqisuldurkimo‘zinkomildegay,
Komilulkim, nuqsinisbotaylagay.
O‘zkamolidindemasaxdikamol,
Axdinuqsonichradurbuqiluqol.
Senkinuqsonichrakomilsen base,
Olimaytibo‘zni, johilsen base.
O‘zkamolidindemakturmahzjahl,
Jaxondin so‘z oytqoykim bo‘lsa axd.
Kim o‘zinkomilko‘rarnoqisdur ul,
Nuqsbermaydurkamolisoriyo‘l.
Mexriko‘nto‘sho‘zniko‘rg‘ochbarkamol,
Angayuzlandihamulsoatzavol.
Bovujudkimkamoliboredi,
CHunoniko‘rdizavoliboredi.
Gar o‘zinkomildegaynoqisvashe,
Xushluqo‘zgasobiyetgaynoxushi.
Oni isloh, aylamakdushvordur,
Kim binosikibrilapindordur.
Bu kamolingkim, qilibtursengumon,
Mahzinuqsonbiloni, eynotavon[49].

Turk olimiUsmonTurartasavvufta’limotidakomilinsontushunchasinibatafsiltalqinqiladi. Olimningfikribo‘yicha, insonolamdagimavjudotlarorasidakomili, olamningyaratilishisababi, undadunyodagiunsurlarto‘plangan. Insonshusababli «olamisug‘ro», ya’ni «kichikolam» deb ataladi. U tuprokdanyaratilgan, ruhiesaHaqningo‘zruhidanpuflashibilanyaratilgan. Inson zotiashyo, narsa-

[49] Navoiy A. Lisonug-tayr. 157-bet

hodisalarninghaqiqatinivailohiyasrorlarinibilishqobiliyatigaegabo‘lgannodirmavjud otdir. U shuqobiliyatibilanAllohtaoloningbutun ism vasifatlario‘zida jam etgan zotdir. «Bir murshidikomilningtarbiyasiostidanafsmartabalarinitamomanbosibo‘tibruhankamol otgaerishgankishi, o‘zidagiilohiy ism vasifatlartajallietganbiroynaholigakeladi»[50], - deydiUsmonTurar. Lekininsonikkitomonlama, ya’nijismoniy, moddiyvaruhiyjihatdantuzilgan. Demak, insondaikkixilqarama-qarshiquvvat: jismoniyvaruhiykuvvatmavjud. Uningjismoniyquvvati, ya’ninafsibudunyonoz-ne’matlari, boyligi, hayotningikir-chikirlarigamaylqo‘yishgaetaklasa, ruhiyquvvatidoimoAllohvasligaetishishgaintiladi. Qaysiquvvatig‘olibkelsa, u shutomongaberilibketadi. «SHuninguchun, - deb takidlaydiolim - insonningvazifasi-dunyogakelgungaqadarettipardabilanto‘silganruhini, nafsningettimartabasining har biridano‘tishorqalibupardalarningtozalab, «komilinson» bo‘lishgaintilishdir. Buniamalgaoshirganinsonilohiymohiyatiniqo‘lgakiritganbo‘ladi, Allohningerdagixalifasigaaylanadi. So‘fiylarta’limotigako‘ra, insonshariatqoidalarigaamalqilishorqalijannatgaerishadi: tasavvufiyma’nodaruhta’lim-tarbiyasidan o‘tib, «ma’rifat»gaerishsa, olamningsirlarivailohiyhaqiqatgavosilbo‘ladi. Kamolotgaetganinsonningqalbko‘ziochiladivaashyoningmoxiyatigarozisolish, ta’siretishimkoninitopadi»[51].

SHunday qilib, mutasavviflar e’tiqodicha, solik shariat qonun-qoidalarini puxta o‘rganib, ularga so‘zsiz ravishda amal qilishi, so‘ngra tasavvufning mistik yo‘llarini o‘rganishi, ya’ni tariqat yo‘liga kirishi, murshid-murid o‘rtasidagi o‘zaro munosabat qoidalarini o‘zlashtirishi, keyin esa «ma’rifat», ya’ni ta’lim- tarbiya, poklanish, axloq va xulq odob qoidalari, ilohiy bilim sirlarini puxta o‘rganib,

---

[50] Usmon Turar. Tasavvuf tarixi. T., 1999.141-bet.
[51] O’sha kitob. 141-bet.

haqiqatga, ya’ni ruhiy kamolotga erishishi va Alloh taolo vasliga noil bo‘lish mumkin.

Umuman olganda, komil inson g‘oyasi ilk bor tasavvuf ta’limotida ko‘tarilgan bo‘lib, mutasavviflardan Boyazid Bistomiy (874 da vafot etgan), Muhiddin ibn al-Arabiy (1165-1240), Aziz al-Din Muhammad Nasafiy (XIII asr), Abduqodir Jiliy (1417 da vafot etgan) va boshqalar «komil inson» atamasini qo‘llab, uni tasavvufiy nuqtai nazardan turib har tomonlama asoslashga harakat qilganlar. Ushbu muammo bilan maxsus shug‘ullangan Aziziddin Nasafiy komil inson to‘g‘risida shunday deydi: «Bilgilki, komil inson shunday insonki, u shariat, tariqat va haqiqat borasida etukdir va agar buni tushunmasang, boshqa ibora bilan aytay: bilgilki, komil inson deb shunday insonni aytamizki, unda to‘rt narsa kamolga etgan bo‘ladi, ya’ni: yaxshi so‘z, yaxshi amal, yaxshi hulq va ma’rifat. Uning tili poku dili pok, ishi va niyatlari pokdir. Ey darvesh, iloh yo‘lini qabul etgan jami soliklar shuni egallash bilan mashg‘uldirlar va soliqlarning vazifasi ana shu to‘rt narsani kamolga etkazsa, o‘zi ham kamolga etadi»[52].

Alisher Navoiy, xuddi boshqa musulmon SHarq mutafakkirlari singari, ta’lim-tarbiyaga katta e’tibor qaratgan. Ul zot bolalarni ma’naviy-axloqiy yuksalishida tashqi muhit, jamoa, oila, maktab va davlatning ta’siri kuchli doimo ekanligini ta’kidlab kelgan. Inson o‘zining ko‘p xislatlarini yoshlikda, yashash jarayonida, o‘zgalar bilan muloqotda kasb qiladi.

Hazrat Navoiyning fikricha, bola tarbiyasida, ayniqsa, muallimning o‘rni beqiyosdir. «Uning ya’ni, muallimning, - deydi buyuk adib, - ishi odam qo‘lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila olmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashdan ojizlik qilardi, u esa bir to‘da bolaga ilm va adab o‘rgatadi, ko‘rkim, bunga nima etsin. SHunisi ham borki, u to‘dada fahm-farosati ozlar bo‘ladi, unday kishiga yuzlarcha mashaqqat kelsa, qanday bo‘ladi. Har qanday bo‘lsa ham, yosh

[52] SHayx Aziziddin Nasafiy. Komil inson, O’zbekistan adabiyoti va san’ati. 1992 y. 14 avgust.

bolalarga uning haqi ko‘pdir, agar shogird podshoxdikka erishsa ham, unga muallimga qulluq qilsa arziydi»[53].

Mutafakkirning aytishicha, agar «haq yo‘lida» biror kishi bir harf o‘rgatgan bo‘lsa ham, uning o‘rnini hech qanday boylik bosa olmaydi.

Garchi Navoiy tarbiyaning kuchiga katta baho bergan bo‘lsa-da, qobiliyatsiz, nodon va johillarni tarbiyalab bo‘lmaydi, deb hisobladi. Uning e’tiqodicha, «qobiliyatlini tarbiya qilmaslik zulmdir va kobiliyatsizga tarbiya hayf. Uni tarbiya qilmaslik bilan nobud qilma.

Qobilga tarbiyat xuddi gavhardek bo‘lurki,

Najosatgatushsakishiunitozalabyuvadi.

Agap ituzumgakishi may bilansuvbersa,

Bu tarbiyabilanuniqilaolarmitok[54].

Navoiy johillik va nodonlikni insonning tug‘ma xislati deb, uni tarbiya qilib bo‘lmasligini ta’kidladi. Allomaningfikricha, agar bola fahm-farosatsizbo‘lsa, unitarbiyalashbaribirkutilgannatijanibermaydi. Lekin, shunga qaramasdan, Navoiyyoshavlodgama’naviy-axloqiyqadriyatlarvahulq-odobqoidalarinisingdirsabo‘ladi, deb uqtiradi. Navoiyo‘zrisolalaridamehnatsevarlik, kasb-hunaregallashniinsonninggo‘zalfazilativako‘rki, deb bildi. U «Mahbubulqulub» asaridao‘shadavrdagi 34 ta toifavatabaqalarningma’naviyqiyofasi, xulq-odobi, kasb- hunarihaqidaso‘zyuritadi. Ularpodshohvavazirlar, navkarvayasovullar, tabiblar, muallimlar, shayxlar, muttasibvasavdogarlar, sadrlar, kotiblar, qozivafaqihlar, muftilar, dehkonlarvaboshqalardantarkibtopgan.

Ma’lumki, har birkasbnio‘zigaxosxulq-odobibo‘ladi. Kosiblaro‘zkasbibilanbog‘liqbo‘lganxulq-odobqoidalarigaqattiqrioyaqilganlar. O‘rtaasrlardaturlikasbegalarininguyushmalari ham bo‘lgan. Ayniqsa, tasavvufvakillari, birorkasbbilanmashg‘ulbo‘lishilozimbo‘lgan. «Bilgilkim, -

[53] Navoiy A. Mahbub ul-qulub. 193-bet.
[54] O’sha joyda. 231-bet.

deganedi,XusaynVoizKoshifiy, darveshhalolvapokizakasbbilanshug‘ullanishikerak, chunkikasbtariqatningzaruriyshartlaridandir. Zero, umro‘tkazishgazarurvosita (maosh) hosilbo‘lmagunchakishixotiriosoyishtabo‘lmaydi. Demak, jamiyatdanfoydako‘rsa-yu, lekinfoydaetkazmasa, u ishlamaganbo‘ladi». Turk olimiUsmonTurarningfikricha, Ibrohimalayhissalom - sutchi, duradgorlarpiri, HazratiIshoq - cho‘ponlarpiri, HazratiNuh - savdogarlar, Xazrati Muhammad - bog‘bonvasavdogarlarpiribo‘lgan. Navoiyharbirkishihalolkasbbilanshug‘ullanishi, savdo-sotiqvaboshqaishlardaxato-nuqsonlargayo‘lqo‘ymasligi,mansabinisuiiste’molqilmasligi, harom-harishishlardanuzoqda bo‘lishilozim, deb bildi. Ul zot mufti, fiqhulamolari, shayxlarhaqida, ularningxulq-odobito‘g‘risidafikrbildiradi. Masalan, qozimusulmonlarbinosiningtayanchibo‘lib, musulmonlarningyaxshiligivayomonligiustidanhukmchiqarishi, poraxo‘rmuftilarniayamayjazolashilozim.

Mufti esafiqhniyaxshibilgan, shariatqonunlari, islomdininipuxtao‘zlashtirganinsonbo‘lishikerak. Navoiy may ichgansavodsizqozi, fosiq, badfe’lvajohilmuftilarkirdikorlariniayamayfoshetadi[55].

SHuning uchun ham shoir o‘z risolalarida turli kasb egalariga o‘z munosabatini bildirgan. Masalan, Navoiyning deqqon mehnatiga katta baho berganligi ko‘pchilik kitobxonlarga ma’lum. U «Mahbubul qulub» risolasida dehqonni «rizq yo‘lini ochuvchi», «dunyo obodligi»ni sababchisi, «odamning farzandi», «odamgarchilik» timsoli, baxt va farovonlikni ta’minlovchi inson sifatida ta’riflaydi. «Deqqon agar to‘g‘rilik bilan don sochsa, - deydi Hazrat Navoiy, - haq biriga yuz eshigini ochadi. Sochgan donasi ko‘karguncha, o‘rib, xirmon qilib hosilini ko‘targuncha, qurtu qush undan bahramand bo‘ladi, dasht vahshiylari u bilan shodlanadi. CHumolilaruyiundanobod, go‘rdeganhayvonlarko‘ngli u bilan shod. Kaptarlarundan mast bo‘ladi,

[55] Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. 189-bet.

to‘rg‘aylarundansevinchgato‘ladi. O‘roqchigaundanrizqhosilbo‘ladi, mashoqchiuningustidanko‘zyugurtiradi. Qo‘shchiuningorqalimaqsadgaetishadi, marzatortuvchiundanmurodgaerishadi. Gadoy to‘qligiundan, xonadon to‘qligi ham o‘shandan. Yo‘lkezargaundanovqat, turg‘inlargaundanmaqsad. Nonvoyning tandiriundanqiziq,unfurushbozoriundanissiq, faqirlarrizqiundankeladi, g‘ariblarovqatiundanetishadi. So‘fiylargaundantoat-ibodatuchunhuzurpaydobo‘ladi. Namozxonlarundanqanoatlofiniuradi. Tilanchito‘rvasidaburda non undanmuhayyodir, xazinachidadaryovakonmoliundantayyordir»[56].

Navoiy, shuningdek, jamiyatdakattamavqegaegabo‘lgantabiblargao‘zmunosabatinibildiradi. Ul zot tabiblarningmahorati, kasalnituzataolishqobiliyati, bilimihaqidagapirib, hoziqvabilimdontabibniIsogaqiyosqiladi: «Tabibg‘ao‘zishidamahoratkerakvakasallarholigashafqat, aslitibbgatabiatiuyg‘unvadonishmandlarso‘zigapayravvaergashganbo‘lsin. So‘zidayumshoqlikvako‘ngilovlashlik, o‘zidahayovaxushfe’llikbo‘lsin.

SHafqatlibo‘lgano‘tkirtabibIsogao‘xshaydi. Isoningishichiqqanjonni duo bilantanggakiritmoq, buningishiesajonnidavo bilan chiqishgaqo‘ymaslikdir» [57]. Mutafakkirjohiltabiblarniqattiqtanqidostigaoladi, ularni «jallodshogirdi» bilantenglashtiradi. Uningfikricha, agar jallodgunoxkorlarniqatlqilsa, tabibbegunohlarnio‘ldiradi.

Navoiybulardantashqariyasovul, mirshab, qozi, muallim, shayx, savdogarlarto‘g‘risida ham o‘zfikrinibayonqiladi.

Navoiyulug‘ gumanistshoirbo‘lib, asarlaridainsonparvarlik, ezgulik, saxiylik, sevgi-muhabbat, vafodorlik, mehr-shafqat, kamtarlik, halollikvapoklik, sofdillikvaboshqainsoniyfazilatlarto‘g‘risidafikryuritdi, umrbo‘yio‘zgalargayaxshilikqilishga, muhtojlargamehr-shafqatlibo‘lishgaintildi.

---

[56] O’sha joyda. 198-bet.
[57] O’sha joyda. 190-bet.

Navoiykishilarnixalqorasidayaxshilikurug'inisochishga, yomonlikningildizlariniquritishgada'vatetdi. U yaxshilikniodamiylik, saxiylik, o'zaroyordam, insoniylikbilanbog'liqholdako'radi. Navoiytasavvurida agar yaxshilikinsonningbutunijobiyxislatlariningmajmuibo'lsa, yomonlikbutunnuqsonlarto'plamidir. YOmonlikbu — jabr-zulm, adolatsizlik, zo'ravonlik, nodonlik, tamagirlik, yovuzlik, qo'rqokdik, firibgarlik, mansabparasglik, ikkiyuzlamachilik, tekinxo'rlikvaboshqatubanvayaramasillatlardir. Ul zot yomonlikvayovuzliknibutunlayyo'qbo'lishiga, jamiyatda, kishilararomunosabatdayaxshilikningg'alabakozonishigaishondi. Navoiyko'pjoylarnikezib, yaxshivayomonniko'rganini, dunyodabaribiryaxshilikustuvorlikqilishinio'ztajribasidanbilishiniyozadi:»YAxshilikvayomonlikningasalini ham, zaharini ham totibko'rdim. Xasislarvakaramlilaretkazganyaravaberganmarhamniko'nglimtagi-tugibilansezganlar. Zamonahlidan ba'zixamsuhbatlarvadavrkishilaridanayrimdo'stlarbuhollardanxabarsizvako'ngillaribuyaxshilikvayomonlikdanasarsizdir»[58]. Navoiyyaxshilikvayomonlikildizlariniinsonlarningo'zaromunosabatidanqidirib, ularnita'lim-tarbiyabilanbog'liqxoldatalqin kildi. SHoirningfikricha, xudoinsonnipok, hechqandaynuqsonsizvagunohsizqilibyaratgan. YAxshilikyokiyomonliknikasbkilish faqat insonningo'ziga, oila, tashqimuhitvamaktabgabog'liq.

Navoiyyaxshilikniodamiylik, insoniylikbilanbog'liqxoldako'radi. SHoirningfikricha, «Kularyuzlixushaxloq-ikkiyuzlamachilikdeknuqsondanxolibo'lg'ayyiroq. Ochikyuzidanxaloyiqqashodlikvachuchukso'zidanxalqqaxursandlik.

[58] O'sha joyda. 183-bet.

Odamgarchilikbilanko‘ngillargasevimlivainsonlikbilanjonlargayoqimli. Do‘st-dushmanundanfarog‘atda, buidaykishio‘zumridanbahramandbo‘lsii»[59].

Navoiysaxiylikkakattae’tiborberdi. Saxiylikuningnazdidainsonningnodirfazilatidir. Mutafakkirsaxiylikvahimmatni «kishilikbog‘ininghosildordaraxti», «odamgarchiliko‘lkasiningto‘lqinlidaryosi”ga, tamagirvaxasislarniesa «yog‘insizbahorbuluti», «isiyo‘qtozaifor», «mevasizdaraxt»gao‘xshatadi.

TarixchiXondamirNavoiyningkaramvasaxovatdaoliymartabadaekanligini, ushbufazilatgarioyaqilishdaungaetadigan zot yo‘qliginialohidata’kidlaydi. Darhaqiqat, buyukadibbutun umridavomidag‘aribvamuhtojlargamehribonlikqildi, ulargaxayr-ehsontarqatdi, fozilushoirlar, faqirvazaiflargain’omlarqildi, xosvaavomlargaoziq-ovqatulashdi, sovg‘alarbilansiyladi. «Uning (ya’niNavoiyning,- A.X.) uzluksizino’mlaribulutiolimvafozillarningumidmaysazorlarigako‘m-ko‘klikvatozalikbag‘ishlardi. Ikromvaehsonbulutlaritomchisihammavaqt shayxvasayidlarningomonlikekinzorinisabzavorvaserobqilardi.

G‘aribvamusofirlardunyoning har tomonidanyo‘lko‘rsatuvchiostonasigato‘planib, xayrva baraka noz-ne’matlaridanistaganchabahraolardilar. FaqirvamuhtojlarEronvaTuronmamlakatlarininguzoqjoylaridankelib, xaloyiqto‘planishjoyibo‘lgandargohigasig‘inib, karamvaehsonidasturxonidanto‘liqfoydalanarvanasibaxo‘rbo‘lardilar»[60].

SaxiylikNavoiyvauningzamondoshlarinazaridainsonningnodirfazilatibo‘lib, odamiylik, muloyimlik, kamtarlik, insonparvarlik, mehr-shafqat, sofdillikkabifazilatlarbilanchambarchasbog‘liqdir.

SHoirinsonlardagisaxiylikvahimmatniko‘klargako‘taribmaqtaydi:”Saxiylik (qo‘liochiqlik) kishilikbog‘ininghosildordaraxtidir, balki u

[59] Navoiy A. Maxbubul qulub 227-bet.
[60] Xondamir. Makarimul-axloq. T., 1967. 99-bet.

daraxtningshirinmevasidir, odamgarchiliko‘lkasiningto‘lqinlidaryosi, balki u to‘lqindaryosiningaslgavharidir. Saxiyemaser-yog‘insizbahor bulutivaisiyo‘qtozaifordir. Mevasizdaraxt ham biru o‘tin xambirvayog‘insizbulut ham birututun ham bir. Saxovatsizkishibilangavharsizsadafnibirdayhisoblasabo‘ladi. Dursizsadafbilano‘libqurigantoshbaqaningqanday e’tiboribor?»[61].

NavoiyvaboshqamutafakkirlararablarningToyqabilasidanbo‘lganHotamnisaxiylikvaoliyhimmatliliknamunasidebbildilar. UlarningasarlaridaHotamkambag‘alvamuhtojlargayordamberuvchi, yuksakaxloqegasi, saxiyvabag‘rikenginsonsifatidatasvirlanadi. «Hotam, -deydimashhurrussharqshunosi E.E. Bertels,- oliyhimmatvasaxiylikningnamunasidir, uningnomimaqolgaaylanibketganvapodshohningsaxiyligimaqtaladigansaroyqasidalaridadoimotilgaolingan»[62]. Umumanolganda, Navoiyfaqatyaxshilikvafarovonlikyo‘lidasaxiylik qilishniafzalko‘rdi. Ulzotboyish, ochko‘zlikvatamagirlikyokibirorg‘arazlimaqsaduchunxalqqapulvamoltarqatishniqoraladi. Mutafakkirsaxiylikko‘rsatib, buningevazigabirormanfaatko‘ruvchiyokixayriyaqilibmaqtanuvchiyokisaxiylikqilibminnatqiluvchikishilarnitanqidqildi.

Buyukallomabutunumridavomidaxalqg‘aminiedi, g‘arib, beva-bechoravamusofirlaruningnoz-ne’matidanbahramandbo‘ldilar. Navoiyxo‘rlangan, och-yalang‘ochkishilarniqo‘llab-quvvatlash, og‘irdamlarda, insonlarningboshigakulfattushgandayordamberishnixaqiqiysaxiylikdebbiddi, saxiylikniboylikkahirsqo‘yishga, xasisvaochko‘zlikkaqarshiqo‘ydi.

HazratAlisherNavoiyningadabiyvaijtimoiy-falsafiyqarashlari, donofikrlari, ibratomuzso‘zlari, pand-nasihatlarivao‘giglarihozirhamo‘ztarbiyaviyahamiyatiniyo‘qotganiyo‘q. Zero,

[61] Navoiy A. Mahbubul qudub. 215-bet.
[62] Bertel’e E.E. Ocherki istorii persidskoy literaturi. L., 1928. S. 88.

ularinsonparvarlikvama’naviy-axloqiyg‘oyalargaboybo‘lib, bozoriqtisodisharoitidabarkamolvasog‘lomavlodnitarbiyalashda, ularongigamilliyvaumuminsoniykadriyatlarnisingdirishdamuhimahamiyatgaega. Bizningcha, Navoiybobomizningijodiymerosinio‘rganishmilliyistiqlolg‘oyasivamafkurasi ildizlarinito‘g‘ritushunishga, turliaqidaparastlikvamutaassiblik oqimlarigaqarshikurashdayordamberadi, deb o‘ylaymiz.

2.2. Navoiy asarlarida payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) komil inson timsoli sifatida tahlil etilishi

SHarq shoirlari asarlari avval Tangri taolo madhi — hamd bilan boshlanib, so‘ngra Payg‘ambarimiz Muhammad (S.A.V.) ga bag‘ishlangan na’tlar keltiriladi. Uzbek adabiyotshunoslik fanida hamd va na’tlarga e’tibor berilmasdan kelindi. Faqat dostonlarning ko‘rilishi va tuzilishi haqida gapirganda hamd va na’tlar "an’anaviy kirish qismlar" sifatida qayd etish bilan chegaralangan edi.

Bizning fikrimizcha, hamd va na’tlar dostonlarning ajralmas qismi bo‘lib, muallif dunyokarashini oydinlashtirishda muhim axamiyatga ega. Biz bu o‘rinda Xusrav Dexlaviy va Alisher Navoiy dostonlari, ya’ni "Matla’ul anvor" va "Xayratul abror" dostonlaridagi Muhammad Mustafo ta’rif-tavsiflari — "na’t"larni chog‘ishtirib chiqishni lozim topdik. Zero, Navoiy hamd-na’tlar yozishda ham salaflar yo‘lini davom ettirgan va islomiy akidalarni bayon etishda an’anadan foydalangan. Na’t va hamdlarni alohida janr sifatida olib qarash mumkin, ammo "me’rojnoma"lar alohida ko‘rinishga ega, lekin "na’t"lar aksar dostonlar boshida bir yoki bir necha bobni tashkil etib kelgan. ’’Xamd va na’t"da qasida xususiyati

bor, ya’ni ta’rif-tavsifi, til uslubi ko‘tarinki ruh bilan yozilgan. Lekin qasidaning shakli qofiyalanish tartibi boshqa (aa, ba, va...) bundan tashqari qasida janrining ob’ekti "na’t- hamd"lardan farq qiladi. Na’t-hamdlarda mualliflarning falsafiy mushohadalari ifodalangan.

Amir Xusravning "Matla’ul anvor" dostonida bir hamd (kirish) uch munojot va uch na’t mavjud bo‘lsa, Alisher Na- voiyning "Xayratul abror" dostonida "Bismillohir rahmonir rahim" sharxidan keyin bir hamd, to‘rt munojot va beshta na’t keltiriladi. SHunday qilib, na’tlar soni Navoiyda Amir Xusravga nisbatan ikkita ortiq. Ammo baytlarning umumiy miqdori xisobidan olib qaraganda, farq uncha katta emas. Amir Xusravning uchta na’ti 133 baytni tashkil etadi. Navoiyning beshta na’ti 147 baytdan iborat, 14 bayt ortiq, xolos.

Buning sababi shuki, Amir Xusrav na’tlarida Payg‘ambar hayotining qismlari, faoliyati davrlari alohida olib bayon etilmaydi. Xusravda Payg‘ambar ishlarining konkret jihati voqea sifatida olib tasvirlash faqat Me’rojga kutarilish voqeasi tasvirida ko‘rinadi. Avvalgi va uchinchi na’tlar bir-birini to‘ldiradigan bo‘lib, hazrati Rasulullohning sifatlarini ta’riflovchi baytlardan tashkil topgan.

Alisher Navoiyda bo‘lsa "Avvalgi na’t"da olam boshida nuri Muhammadiyaning mavjud bo‘lgani, ya’ni Muhammad haqiqati barcha mavjudotlardan burun yaratilgani haqida gap borsa (bu g‘oya Xusrav Dexlaviyda ham bor, bu haqda hali batafsil gapiramiz), "ikkinchi na’t"da Muhammad alayhissalomda nubuvvat payg‘ambarlik nishonalarining yuz berishi islomning joriy etila boshlashi, butparast kofirlarga qarshi kurashi tasvirlanadi, "uchinchi na’t"da islom dini g‘alabasi, savodsiz odam bo‘lgan Muhammad Rasulullohning mu’jizalar ko‘rsatishlari, shariatning joriy etilishi**,** Adamu Arab yangi dinga kirib, sharaf topgani bayon etiladi. ’’Turtinchi na’t" islomning qudrati, qur’on va hadislar shuhrati, Payg‘ambar ashobi, xalifalaridan so‘z ochadi, "beshinchi na’t"da Me’roj kechasi ta’rifi beriladi. Amir Xusrav Me’roj tasviriga ko‘p o‘rin ajratgan. "Matla’ul-anvor"da Me’roj tasviriga bag‘ishlangan bob 70 baytdan iborat, qolgan ikki na’t esa hammasi bo‘lib 66 baytdir.

Navoiyda Me’roj 53 baytdan iborat, ya’ni olgan na’tlardan u qadar katta emas. Lekin shunisi borki, har ikki shoirda ham Me’roj hazrati Payg‘ambar mu’jizalari va karomatining eng cho‘kkisi sifatida ko‘rsatiladi. Ammo bu haqda kengroq to‘xtab o‘tishdan oldin "Nuri Muhammadiya" tushunchasi ustida to‘xtash joiz deb uylaymiz.

“Nuri Muxammadiya" tushunchasi islom ulamolari ishlarida tez-tez tilga olinadi, ayniqsa tasavvuf ta’limotida bu tushuncha yaxshi ishlangan. Tasavvuf axli fikriga ko‘ra Tangri taolo olamlarni yaratishdan oldin Muhammad nurini yaratgan bo‘lib, shu nur tufayli olamlarni va odamlarni xalq etdi. Bu nurni "Xaqiqati Muhammadiya" ham deb yuritadilar.

Amir Xusrav e’tiqodi bo‘yicha, Xudovandi karim barcha mavjudot — osmonu er, tog‘y vodiy, oyu quyosh va hokazo, jonli va jonsiz ashyolarni Muhammad tufayli yaratgan. Muhammadningnomidaikkijahon (dunyovaoxirat) mujassam.

SHoiryozadi:

CHarx k-az in son ajaborostand,

Baxrirasuliaraborostand.

"AxmadiMursal"kinabishtaqalam,

X amdbanomivayu xo-mimxam.

NuxfalakaznomiMuxammadmuqim,

Xar du jaxondarhadinomash du «mim».

Guyizaminburdabachavgonыxud,

Arsaimaydonashazal to abad

Mavjinaxustinshzidaryoinur,

SHustabisotыadaburafta dur.

(Bundayajoyibko‘rinishdayaralgankoinotarabmillatigamansub Rasul uchunbunyodetilgan. Kalam uningnomini "Ahmadi mursal" — "'ElchiAxmad» deb yozdi: uningnomigamaqtovlarbo‘lsin. To‘qqizfalak — osmonningto‘qqizqavatiMuhammadningnomibilanmuqim — mustaxkamturibdi,

ikkiolam (dunyovaoxirat) nomidagiikki "mim"da joylashgan. Erningkoptokchasinio‘zchavgonibilanilibolgan (bunda ham chavgonva "mim" harfiqiyoslangan), Muxammadfaoliyati, mavjudligi, maydoniningsahniazaldanabadgachabexududdir. Nur daryosidanbirinchitulqinlanishiadab — an’anaparbisotiniyuvib, xiylaoldingaketdi).

BorliqshuMuhammadiyxaqiqatiichidadir, ammo biz unisezmaymizbamisolioftobningmavjudliginizarrasezmaganday. Aqliqull, ya’niolamasosidayotadiganAql ham shuXaqiqatdanodobo‘rganadi. Payg‘ambarning har birso‘zimusulmonlikningaslidirvarabboniynomalarningsharxidir. Ummulkitob — Tangritaolodanta’limvaxiradolgandir, uningso‘zlariTangriso‘zi, uningamrlariTangriamrixazratiRasululloh— ummatlariningg‘amxo‘ri, AllohtaoloMuxammadtufayliummatlarninggunohinikechiradi. Payg‘ambarnuriningsoyasiummatlariuchun "urvaivusko" mustahkamtutkichdir. Uningqur’onivaXadislari "hablimatin" — mustahkamarkondir, bizniilohamribilanbog‘laydiganrishtadir. Xullas, XusravDexlaviyuchunMuxammadalayhissalomXudoningbandalarixuzurigayuborganelchisi, aqlufarosat, ilmufazilatdabemislkomilbirinson, uningsharafiettiko‘kkaetadi, barchamavjudotuningtufaylinurli, munavvar.

Ammo, Amir Xusravda "Nuri Muhammadiya" tushunchasiyorqinaksetmagan, butushuncha Alisher Navoiydaanchaoydinvashakllanganbirxoldamavjud. ’’Xayratulabror"dagibirinchina’tdaquyidagibaytlarbor:

Eyqilibonlam’ainurungzuxur,
Andaki ne soya borerdi, nanur.
Nurunggatobikkijaxondinburun,
Xar ne yo‘qandinburun, andinburun[63].

Demak, Navoiyfikrigako‘rahalibirormavjudotyaralmaguncha, soya xam, nur ham bo‘lmaganbirpaytda Muhammad nuri "zuhurqildi", barchakadimiylardan ham

---

[63] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 24-b.

bunur qadi- miyrokdir.Bufikrolamasosida Muhammad nuriyotadi, deganqarashgamuvofivdir. Navoiydavometibyozadiki, jismoniyvaruhiyolamlarshunurdanziyotopgan, xalihazratiOdamSafiyulullohyaratilmaganedi.OdamAto Muhammad nuridanbinoqilindi. SHuninguchun, "Avvalug‘il, so‘ngraato" yaratildideyishmumkin. Boshqachasharhlaganda,xazratiMuhammad OdamAtogaatovao‘g‘ildir. SHuma’nodaOdamAtofarzandlari — baniOdamMuhammadgafarzandhisoblanadi.

NavoiyOdamAtovahazrati Muhammad orasidagiqarindoshlikniularnomidagio‘xshashjihatlarbilanqiyoslabtushuntirmoqchi bo‘ladi:Odamva Muhammadso‘zlariningyozilishishaklida "dol" va "mim" o‘xshash, agar biz Muhammadni Ahmad shaklidayozsaq (AxmadxamPayg‘ambarismisharifi), undauchtaharf — alif, dol, mimo‘xshashbo‘libchikadi. ''Ug‘uldauchxarfatodinnishon" deb yozadiNavoiy. Biroq "he" harfiortiqchaemas. SHoirko‘rsatishicha, bu "xabib" va "muhabbat" so‘zlarigaishoradir. Zero, RasulullohAllohningdo‘sti — XabibullohlaqabiniolganvaRasuliakramdilidaTangrigamuhabbatbehadduhisobdir.

XarnekiXakvajxiaromubxam ul,

Zoxiretibyuzdaxabibixam ul[64].

Demak Muhammad payg‘ambarsiymosidailoxiyvajxningqudrativajamoliaksetgan, Payg‘ambarAllohningko‘zgusi, Payg‘ambarningishlari ham Allohamallari, amriningxayotgatatbiqi.

Muhammad nuriOdamvujudigakiribunisharaflaydi, odamdanxavogao‘tdi, uningbolalariga ham taraldi. SHundayqilib, barchainsonlarshunurdanbaxramandbo‘ldilar.

Alisher Navoiybufikrlarni "avvalgina’t" deb nomlanganbobningnasriyatamasidaaniqvaixchambayonetadi: "Ul

[64] O’sha manba, 24-b.

xazratningnuriqadamiyatidakim, zot bahriningavvalgijumbushida ul durribebaholam’asixaforishtasinuzdiva ul gavhariyaktoashi’asilam’ako‘rguzdivadurjdin-durjgaintiqoletdi, to SafiyullohdinAbdulloxgaetti"[65]. Ma’nosi: "Ul hazratnuriningqadimiyligixaqidaki, zot — tangridengizibirinchito‘lqindabir yagona gavharnuriyashirinlikipiniuzdiva ul yagona gavharporlabko‘rindivasanduqchasidanburjlargayo‘naldi, tokimOdamAtodanAbdullohgaetdi". YA’niolamdanavvalbunuryaratilib, keyinolamlargavaOdamgasingibketdi, tokiAbdullohgaetdidegandaNavoiyhazratiPayg‘ambarningtug‘ilishininazardatutadi. CHunki Muhammad Payg‘ambarningotasiningismiAbdullohedi, ya’niAllohningquli, shundayqilibolamasosidaginurdan to Muhammad bo‘libtug‘ilgunchadavriybirzamonkechadi.

SHundankeyin Alisher NavoiyhazratiPayg‘ambarninggo‘daklikayyomi, qirqyilgacha har xilyumushlarbilanshug‘ullanishlari, chunonchi, cho‘ponlikqilishi, tijoratbilan band bo‘lishivaboshqalarxaqidayozadi. SHoirningtasvirigako‘ra, payg‘ambarlikyosh Muhammad siymosidamuhayyoedi, uningaql, zehniodamlarnihayronqoldirardi:

Surat arotifl, vale aqlikul,
Kavlungarogayriyali lam-yaqul[66].

Payg‘ambarbutparastlargakarshijihodboshlab, AllohxakikatiniErdaxukmronkildi. Kufr tog‘initalqonetaroqimonbog‘iniyashnatdi. Muxammadningda’vatlarieluxalqlar orasidag‘ulg‘ulasoldi, payg‘ambarningmo‘‘jizalikalomidillarniyoritdivaaynivaqtdadushmanlarpaydobo‘ldilar. BiroqMakkamushriklarioxirulamrimonkeltirishgamajburbo‘ldilar. Payg‘ambarmo‘‘jizalaridanbiribarmoquchibilanoyniikkiqismgabo‘lganidir:

Mexrmutiiamrumisolibila
SHakbo‘lubonbadrxilolibila[67].

---

[65] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 25-b.
[66] O’sha manba, 25-b.
[67] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 25-b.

Uchinchina’tningnasriysarlavhasi mana bunday: "Ul nubuvvatquyoshisoyasizligininingpoyasi, balkiquyoshbo‘lmoqaningsoyasivabeshbarmog‘igaqalamtutmayaqolimisab’aniyak qalamaqilgoni, balkijam’imilalavroqiganasxqalamichekkoni" [68] , ya’ni: "Ul payg‘ambarlikquyoshiningsoyasiyo‘qligimoxiyati, balkiquyoshuningsoyasidirvabarmoqlarigaqalamolmay, ettiiqlimnizabtetgani, balkibarchamillatlarningkitobudinlarigainkorxatinichekkanligi".

Bu bobdashoir Muhammad joriyetganbarxaq dinning ulug‘vorligi, payg‘ambarimizningulviy-rahmoniynajodihaqidajo‘shibtavsiflisatrlartizadi:

Zotingedijavhariulviynajod,

Tutmadiersoyasibirlasavod.

Kaydasavodetgalichekkayraqam,

Koldi chu maxrumiligingdinqalam.

Bulmadi gar xomaboshinyormoging,

YOrdiqamarxomasinibormoging.

Kuymadi gar bukalamingbirnuqat,

Lekmilalnasxigako‘pchektixat[69].

UshbubaytlardaXazratiMuhammadningxattanimaganligi, ammo shunga qaramayolamasroriilohiyilmiyhikmatkonibo‘lganligiifodalangan. Muhammad alayhissalomxattanimasdi, ammo o‘nlabxalklaruningxatitobe’ligigako‘shildi. AjamdanArabgacha, Mashrikdan Mag‘rib[1] gachaislomdininikabulkildilar. Nomasi kora bo‘lganlar ham buxattobe’igaaylanganda, shafoattopdilar. Lotumanotkabibutparastlarmingbalolargaduchorbo‘ldilar.To‘rtinchina’tda "Xayratulabror" muallifiPayg‘ambarsifatlarinimadhetishnidavomettirib, Payg‘ambarlikmo‘jizalari,xazratirasulullohfaoliyatiningqizg‘indavriniqalamgaolgan:

Eynafasingmoyaie’jozulub,

[68] O’sha manba, 26-b.
[69] O’sha manba, o’sha joy.

Ruxiqudusnutkunggaxamrozulub.

Goxitakallumsangamujizkalom

Nazmikalomingborimujiznizom...

Sixxatixukmichraxadisingsaxix,

Arzifasohatdakalomingfasix[70].

Payg'ambarningengulug' mo'jizasi — bukalomisharif, ya'ni "Kur'onikarim". Bu satrlarda shunga ishora bor. Muhammad Mustafopayg'ambarlarsilsilasidaso'zsexrgarisifatidashuhratqozongan. Ul janobningnutqi, va'zi, oyatlariiloxiyvahiylikedi. qur'onsuralariAllohningkalomibo'lib, JabroilAlayhissalomXazratiMuhammadgaetkazibturgan,xazrati Muhammad Mustafobunio'znavbatidaxalqqaetkazgan. ''Qur'on"daislomiyaqidalar, vaxdatvatavhidoyatlari, mo'min-musulmonlikruknlari, falsafavahikmat, gaybasroriifodasibo'lgantilsimlima'nolar, shuningdekmo'minlarningkundalikxayotigalozimbo'ladiganko'rsatmalar bor. Odamfarzandigakerakbo'ladiganbarchaaxloqiy-ma'naviynarsalarnibumuqaddaskitobdantopishmumkin. SHungao'xshashbehisobXadislar ham insonkamoloti, uninghayottarziniyo'lgasoluvchio'chmaschiroqlardir.

XazratNavoiyushbubobdaislomshar'iatiningbeshrukni — namoz, ro'za, zakot, haj vakalimakeltirishsharofatixaqidato'xtaydi. Qaydetamizki, bumavzu "Xayratulabror"da alohidabobdakengroqyoritilgan. Bu erdaesa, shariatningahamiyativaPayg'ambarimizningbundagiulug'xizmatitezislarshaklidao'rtagatashlangan. Payg'ambarshariatnijoriyetishbilaninsoniyatma'naviyatitarixidaburilishyasadi. Odamlaryaxshiniyomondan, gunohnisavobdan, haromnihaloldanajratadiganbo'ldilar.

[70] Alisher Navoiy. "Xamsa", tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., "Fan", 1960, 27-b.

Alisher NavoiybubobdaPayg‘ambarxayotidagiog‘irdamlardushmanlardanqochibg‘ordayashirinish, Abujaxlboshliqmushriqlarbilankurash, Payg‘ambargaoxirigachasodiqqolganAbubakr, Umar, Usmon, Ali xaqidayozadi:

Pyx; edi ul baurinubuvvatduri,
To‘rtrafikitaniningunsuri[71].

Alisher Navoiydabeshinchina’tbundayboshlanadi: "Me’rojkechasita’rifidakim, karimai: "Subhanallaziasro" angamusaddakidururva "biabdihilaylaiminalmasjidilharomiilalmasjidilAqso" aningsubutigaikkiguvohisodiq" [72] . Ma’nosi: "Me’rojkechasita’rifidaki, "'Subhanallaziasro"(kechkisafarsha’ni-sharafi) oyatikarimaunitasdiqetuvchidirvakechasi haram masjididanAqsomasjidigakelibibodatqildi" (xabari) uningsobitligigaikkisodiqguvoxdir"). SHundankeyinushbunasriysarlavhaningshe’riysharhiboshlanadi. XusravDehlaviyningMe’rojhaqidagibobiboshlanmasibunday:

Nimishabe, k-on maxi gardungulom,
Kardbadavlatsuyigardunxirom.
Valvaladarolami bolo fitod,
Gulg‘uladargunbadivalofitod.
Nuxtabakuxaftsanamxostand,
Xaftunux, xeshbiyorostand.
Sobitusayyoradar in intizor,
Mondaziberunudarunbeqaror[73].

(Falak sohibibo‘lgan ul oy yarimtundaosmontomongaotqo‘yibuchganida, yuqoriolamdag‘ulg‘ula-g‘avg‘oko‘tarildi, charxgumbazlarichayqaldi.

---

[71] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 27-b.
[72] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 28-b.
[73] Amir Xusrav Dehlaviy. Matla’ul anvor. M., nauka, 1975, 20-21-b.

To‘qqizqavatosmonvaettisayyorauniistadilarvaxarbirio‘zigaoroberibkutdi. Sobitusayyorabuintizorlikdaichkaridanva taщkaridanbeqaroredilar).

Alisher NavoiyMe’rojnomasiesa mana bundaybaytlarbilanboshlangan:

Bir kechazulmatqaqolibkoinot,

Mexrnixonuylakiaynulhayot

Garchiki ul chashmanazardinqochib,

Xizrkukuzraqatarotinsochib.

Tun qilibongardinianbarsirisht,

Butratibonerganasimibixisht[74].

Ma’lumbo‘ladiki, boshlanishdayoqikkishoirdaikkixilmanzaratasvirigaduchkelamiz. YA’ni: Amir Xusravintizorlikxolatinitasvirlaydi. Jonlantirish (tashxis) san’atiorqali oy, yulduzlar, sayyoralarAllohningXabibiniko‘rishgamuyassarbo‘lamiz deb go‘yaloxida harakat boshlaydilar, ulug‘ mehmonnikutayotganmezbonlardaytaraddudgatushadilar. Jannat xazinadori, — deb yozadiDehlaviy, — betoqatlikdangohtashkarichiqar, goxichkarigakirardi. Jannat bog‘lari top-tozaqilibsupurilgan, supurgi ham xurlarningsochidan. Xurlarqorako‘zlariniyo‘lgatikmokdalar, intiqlikdanko‘zlaridahalka-xalkayosh. SHuzaylda, shoirjamikikoinotashyolarifarishta — malaklarning, jannatdagijonlivajonsiznarsalarningintizorlikholatinibir-birtasvirlaydi. Keyin Muhammad Payg‘ambarminibko‘kkako‘tarilganBuroqningtasvirikeltiriladi.

Ulug‘ uzbekshoirina’tidaavvalamborMe’rojtuniningo‘zitasvirlanganajoyibpeyzajmanzara siyaratilganosoyishtavaqop-qora tun hayotchashmasi — quyoshyashiringan, oy esaxalichiqmagan, lekin tun qorong‘ibo‘lishigaqaramaysafoli, xuddiXizrzulmatdanobihayotolibsepayotganday. Xavodanxushbuy hid anqiydi, jannatshabadasi.esibturibdi.

Navoiyning mana butashbeh-tasviri ham ajoyib:

---

[74] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 28-b.

Erkuravishaklilamijmarbo‘l,

Kechasavodiangaanbarbo‘lub.

Ut kibiermijmariostidamexr,

YOpibetakmijmarauzrasipexr[75].

YA’ni: Erkurrasishaklanguyoo‘choqqao‘xshabqolgan, kechaningqorongiligibuo‘choqqasepiladigananbar (anbar — olovgasepilib, unixushbo‘yqiladigandorivor) kabidirquyosho‘choqostidagiolovgao‘xshaydi, osmonesao‘chokustigayopilganetakkao‘xshabturibdi. SHundankeyinNavoiyPayg‘ambarningvaxiyolibsafargatayyorgarlikkilayotgani, Allohvasligaetishishdannihoyatdasarvarahvaxushnudligiaytiladi. JabroilPayg‘ambaralayxissalomgaosmoniyotBuroqnikeltirganitasvirlangan. NavoiyosmonjismlariningintizorliginibayonetishdanoldinPay-g‘ambarningo‘zichkikechinmalari — Tangribilanmuloqotmujdasidanyuragibeorom, joniichigasig‘mayquvonishiko‘rsatilgan:

CHunkinabiymujdaijonontopib,

Mujdaijonon chu topib, jontopib.

Paykioniquldabonotlandurub,

Raxshinikelgansori — o‘qyondurub[76].

Ko‘pMe’rojnomalarda Muhammad alayhissalomko‘kkasafarqilishdanoldinXarammasjidi (Makkamasjidi) vaAqsomasjidi (Baytulmuqaddasdagi masjid)niziyoratqilib, namoz ado etganibayonqilinadi. Amir XusravDexlaviy ham shuyo‘ldanborib, Pay-g‘ambaringikki masjid safarinitilgaolibo‘tgan (Birinchiharam — masjiddanyo‘lgachiqdi, Baytulxaram —- Makkayonidanuchibo‘tdi. Ul qudsiymasjidniortdaqoldiribMuqaddasAksogao‘znurinito‘kdi).

[75] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 28-b.
[76] O’sha manba, 28-b.

Navoiybuvoqealartasvirinichetlabo‘tgan. UndaPayg‘ambar sari "jilvasoz" bo‘libyo‘lgachiqqach, sayyoralarningpeshvozchiqishi, xarbirsayyoradabirmuddatto‘xtabo‘tishibayonqilingan. Avval Oy, keyinZuxra, keyinBarromsayyorasigao‘tiladi. Birin-ketinMushtariy, Zuhal, Xamal, Savr, Javzo, Saraton, Asad, Sunbula, Mezon, Akrab, Kavs, Jadi, Dalv, Xydburjlarinisayoxatetadi. BularningxammasiXabibulloxqadamidansharafmandbo‘ladi. So‘ngraArshvaLavxuqalam sari Buroqniburadi:

Farshibo‘lubArshilalavxuqalam,

Kuymoquchunpaxshialargakadam[77].

KeyinBuroqniqoldirib, xazratiPayg‘ambarRafrafgaminadilarvako‘kpardalariniochib, Parvardigordargoxigayakinlashadilar. Bu dargoxLomakondargoxi, buerdavaktvama’notushunchalariamalqilinmaydi:

Oltijixatqaydidinixrojulub,

Turtguxartarkiangatojulub.

Yklugayogibilasolibqadam,

Andakiyulu kadam ulubadam,

Uzlugidinnaqshunamudoryo‘k,

Naqshunamudoridinosoryo‘q,

CHunuziniaylabuzidinxalos,

Pardaiizzatdaqilibo‘znixos[78].

SHundayqilib, Alisher Navoiy, birinchidan, XazratMuxammadalayxissalomningYOrvasligaetishishshodligi, bexudliginiko‘rsatganbo‘lsa, ikkinchitomondan, to o‘zidankechmasa, YOrgaetishmaydideganso‘fiyonag‘oyanioldingasurgan. CHunkiPayg‘ambarmakonvazamondanxoliolamgadoxilbo‘larekan,

[77] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 29-b.
[78] O’sha manba, 29-b

chorunsurbilanbog‘likbashariysifatdardanxamxalosbo‘ladi, ya’nifoniybo‘ladi — "baxriinoyatga" qo‘shiladi. Bu xolatshoirdabag‘oyatta’sirlitasvirlangan. SHunchavokealar, parvozusayrusayoxat, iloxiyotolaminikashfetishbirlaxzadakechadi:

Borgoniyukelganibir on ulub,
Aqlbumansubadaxayronulub[79].

XazratiPayg‘ambarbuiloxiysafardanqaytib, el orasigashariatniyanakuchliroktashviqqildilar. Navoiyxulosasishu.

[79] O’sha manba, 29-b.

2.3. Mavzuni yangi pedagogik texnologiya asosida o‘qitish

A) Ta’lim berish texnologiyasining modeli

Mavzu: Milliy g‘oya fanini o‘qitishda mutafakkir shoir Alisher Navoiyning komil inson haqidagi g‘oyalarini o‘rganish metodicasi

Vaqti-2 soat	Talabalar soni 25-30 nafar
Ma’ruza mashg‘uloti rejasi	-Alisher Navoiy qarashlarida insonni axloqiy va ijtimoiy tarbiyalashning diniy talqini; -Alisher Navoiyning inson ichki dunyosini tarbiyalash haqidagi fikrlari; -Alisher Navoiy merosida insonni komillikka etaklovchi g‘oyalar; -Mutafakkirning komil inson to‘g‘risidagi qarashlari; -Navoiy asarlarida payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) komil inson timsoli sifatida tahlil etilishi; -Mavzuni yangi pedagogik texnologiya asosida o‘qitish.
	Milliy g‘oya fanini o‘qitishda mutafakkir shoir Alisher Navoiyning komil inson haqidagi g‘oyalarini o‘rganish va ilmiy tahlil etish
Pedagogik vazifalar: -ma’ruza olingan bilimlarni mustaxkamlash va ular asosida dokladlar tayyorlash	-Alisher Navoiy qarashlarida insonni axloqiy va ijtimoiy tarbiyalashning diniy talqini to‘g‘risida ma’lumotga ega bo‘ladi; -Alisher Navoiyning inson ichki

ko‘nikmalari hosil qilish; -bilimlarni tizimlashtirish, taqqoslash, umumlashtirish va taxlil qilish; -Darslik va qo‘shimcha adabiyotlar bilan ishlash, ko‘nikmalarni hosil qilish	dunyosini tarbiyalash haqidagi fikrlari bilan tanishadi; -Alisher Navoiy merosida insonni komillikka etaklovchi g‘oyalar haqida bilimga ega bo‘ladi; -Mutafakkirning komil inson to‘g‘risidagi qarashlarini o‘zlashtiradi; -Navoiy asarlarida payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) komil inson timsoli sifatida tahlil etilishini o‘rganadi; -Mavzuni yangi pedagogik texnologiya asosida o‘qitishni o‘zalashtiradi.
O‘qitish usullari va texnikasi	Muammoli usul, guruh bilan ishlash, suhbat, aqliy hujum, munozara, galereya, tayanch atamalar, pedagogik texnologiyalardan foydalanish.
O‘qitish vositalari	Ma’ruza matni, o‘quv materillari, marker, qog‘oz, kompyuter texnika vositalari, videodan foydalanish.
O‘qitish shakllari	Guruxlarda, kollektiv, yakka
O‘qitish sharoitlari	Auditoriya

Ma’ruza mashg‘ulotining texnologik kartasi

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	o‘qituvchi	talaba
1-bosqich Kirish (10 daq.)	1.1. Mavzuni, maqsadi rejadagi o‘quv natijalarini e’lon qiladi ularning ahamiyatini va dolzarbligini asoslaydi.	1.1. Eshitadilar, mavzuni yozadilar, savollarga jovob beradilar va aniqlashtira dilar.

	1.2. Olingan bilimlarni tekshirish maqsadida asosiy tushunchalar borasida savol-javob o‘tkazadi. 1.3. dars mashg‘uloti guruxlarda ishlash texnologiyasidan foydalangan holda amalga oshirilishini e’lon qiladi. Guruhda ishlash qoidalarini eslatadi. Ish tartibi va vaqtini aniqlashtiradi	
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1.Talabalarning diqqati ma’ruzaga qaratiladi.	2.1.O‘quv topshiriqlari, baholash mezonlari bilan tanishadi, topshiriqni guruhga taqsimlaydi, umumiy ma’ruzani shakllantiradi. 2.2. Natijalarni prezentatsiya qiladi, nazorat savollariga javob beradi. Qolgan ishtirokchilar taqdimotni to‘ldiradilar va savollar beradi. Ekspertlar baholaydi.
3-bosqich YAkuniy (10 daq)	3.1. O‘quv faoliyatini yakunlaydi. Talabalar diqqatini asosiy jihatlarga qaratadi.	3.1.Tinglaydilar, aniqlashtiradilar. Mustaqil ish uchun vazifalarni yozib

	3.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi.	oladilar.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi:

Albatta, ushbu masala bundan ancha ilgari adabiyotshunoslik ilmida tekshirish mavzuiga aylangan edi. Rus sharqshunoslari E. E. Bertels, V. V. Jirmunskiy, N. I. Konrad, keyinchalik X. G. Korogli, F. Salomov, F. Aliev, I. Braginskiy, B. Riftino‘rtavaYAqinSHarqxalqlariadabiyotidagiumumiyjihatlar, an’anaviy "nazarigo‘ylik" xususiyatlarinitadqiqetishgakirishib, talayqimmatlifikrlarnibayonetganedilar. Ayniqsa, atoqliolim E. E. Bertelsning "Iskandar xaqidagi roman vauningSHarqdagiversiyalari", "NavoiyvaAttor" nomliishlaribuboradamuhimahamiyatkasbetadi. CHunki, buishlarda "nazarigo‘ylik" an’anasiSHarqadabiyotitalablarinuqtainazaridanxolisonao‘rganilibbahoberilganva NavoiyniforsadabiyotiningtarjimonideguvchiFapbolimlariningfikrlaribiryoqlama vanohakekanligiisbotlabberilganedi.

Mazkur mavzuning tarixiy-falsafiy, badiiy-adabiy jihatlarini yoritish borasida amalga oshgan tadqiqotlar sirasiga Abdurauf Fitrat, Oybek, H. Sulaymonov, A.Abdug‘afurov, A.Hayitmetov, A.SHaripov, A.Rustamov, A.YOqubov, B.Valixo‘jaev, S. G‘anieva, B.To‘xliev, V.Abdullaev, V.Rahmonov, K. Mullaxo‘jaeva, D.Salohiy, Y.Jumaboev, I.Sulton, I.Haqqul, I.Mo‘minov, I.G‘afurov, I.Salohiy, M.Xayrullaev, M.Nuritdinov, M.Hasaniy, M.Nazarov, M.Tojixo‘jaev, N.Komilov, N.Jumaxo‘ja, P.Qayyumiy, G‘.G‘ulom, G‘.G‘afurov, H.Homidiy, X. Jo‘raev, O. Jo‘raev, H.Boltaboev, H.Aliqulov, M. Muhiddinov, N. Jabborov, H.G‘ulom va boshqa ko‘plab tadqiqotchi olimlarning ilmiy ishlari kiradi.

Navoiy qarashlarida payg‘ambarlar siymosi:

Navoiy Odam Ato va hazrati Muhammad orasidagi qarindoshlikni ular nomidagi o‘xshash jihatlar bilan qiyoslab tushuntirmoqchi bo‘ladi:Odamva Muhammadso‘zlarining yozilishi shaklida "dol" va "mim" o‘xshash, agar biz Muhammadni Ahmad shaklida yozsaq (Axmad xam Payg‘ambar ismi sharifi), unda uchta harf — alif, dol, mim o‘xshash bo‘lib chikadi. ''Ug‘ulda uch xarf atodin nishon" deb yozadi Navoiy. Biroq "he" harfi ortiqcha emas. SHoir ko‘rsatishicha, bu "xabib" va "muhabbat" so‘zlariga ishoradir. Zero, Rasululloh Allohning do‘sti — Xabibulloh laqabini olgan va Rasuli akram dilida Tangriga muhabbat behaddu hisobdir.

XarnekiXakvajxiaromubxam ul,

Zoxiretibyuzdaxabibixam ul.

Demak Muhammad payg‘ambarsiymosidailoxiyvajxningqudrativajamoliaksetgan, Payg‘ambarAllohningko‘zgusi, Payg‘ambarningishlari ham Allohamallari, amriningxayotgatatbiqi.

Muhammad nuriOdamvujudigakiribunisharaflaydi, odamdanxavogao‘tdi, uningbolalariga ham taraldi. SHundayqilib, barchainsonlarshunurdanbaxramandbo‘ldilar.

Navoiy ko‘ngil pokligi to‘g‘risida:

SHoirinsonvujudini, tashqivaichkia’zolarinibir-birnazmtilibilanta’riflabo‘tadi. Insonningtuproqdanyaralgani, surati, to‘rtunsuromuxtaligidanhocilbo‘lgantabiativaxakazolarxususidagapiradi. Insonbadaniturliiqlimlardaniborat. Insonaqli, tafakkurvaxayolotolamimunaqqashqasrlartimsolidachiroylitasviretiladi.Bu badanning shohi, vaziri, mirshabi, fuqarosi bor. Beshta ichki **xis** xam va beshta

tashki **xis ham** o‘z vazifasini mukammal ado etadilar. A’zolarning bari "Xazrati izzatqa niyoz aylabon, tuhfalarin vosita soz aylabon", ya’ni duo va taom bilan shukrona aytib, bandalik shartini bajo keltiradilar.

Navoiy insonning axloqiy fazilatlari to‘g‘risida:

Ulug‘ o‘zbek shoiri insonga birinchi navbatda xayotdagi faoliyati, kirdu koriga qarab baxo bergan. Inson jamiyatga naf keltirish, foydali ishlar bilan qadrli, fazilatli. Boshqalariga ziyon etkazadigan, jamiyat tinchligi, osoyishtaligini buzadigan siyrati suratiga to‘g‘ri kelmaydigan kimsalar chin inson emas. ’’U jamiyatning xar bir a’zosidan — shoxmi, gadomi — Inson nomiga "munosib" bo‘lishlikni talab qiladi", deb yozadi iste’dodli olim A. Abdug‘afurov Navoiy haqida. Navoiy buni turli tabaqaga mansub shaxslarning tipik xususiyatlarini o‘zaro zid ko‘yib ochib ko‘rsatgan (odil va zolim **shoh,** to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatuvchi va riyokor shayx, olim va **johil,** vafoli hamda vafosiz odam va hokazo). YAxshilikning, odamiylikning mezoni — bu xalq manfaati uchun ishlash, xalq g‘am-tashvishi bilan yashashdir:

Odamiyersang, demagilodami,
Onikiyuqxalkg‘amiding‘ami[80].

SHundayqizg‘in ehtirosvao‘tkirxikmatonaohangdaaytilgangaplar "Mahbubulqulub"da ham ancha.

Navoiyshundayo‘zgalarg‘amidayuradigan, himmatibaland, hojatbaror, adolatpanoh, insonlarnisharaflaydi. Ma’lumki, insonallaqandaymavhumtushunchaemas. Insono‘zkasbu-kori, jamiyatdaegallaganmavqeibilankonkretshaxsdir. Agar o‘rtaasrlardayashagankishilarninazardatutsakbudexqonlar, hunarmanddar, olimlar, ijodkorlar, amirlar, shoxlap, savdogarlarvahokazodaniborat.

[80] Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 104-b.

Navoiybutoifalarninghammasini "Mahbubulqulub" asaridabirma-birta’riflagan, ammo har birguruhning ham yaxshi-yomoniborliginiko‘rsatgan. Ana shu tariqa zidqo‘yibtasvirlash "Xayratulabror"da ham bor. Ulugshoirshuninguchunadolatlivazolimshoxrostqavlvariyokorshayx, karamli (saxovatli) vaxasisodam, odoblivabeadabkishi, olimvajoxillarxususidayozadi, ularninginsoniyatjamiyatiuchunfoydayokizarariniko‘rsatibo‘tadi.

Xulosa

O‘zbekistonning mustaqillikka erishishi sharofati bilan o‘tmish merosga munosabat o‘zgardi. Sovet hokimiyati yillarida yaratilgan ilmiy ishlarda garchi din va tasavvuf adabiyot tarixiga chuqur ta’sir etganini bilsakda, ammo qaysarlik bilan buni oshkor etmasdik dinni faqat salbiy rol o‘ynagan hodisa, tasavvufni esa shoirlar uchun shunchaki zamonasozlik uchun qilingan rasmiy bir ilinj deb baholardik. Natijada Navoiy va boshqa ko‘p shoirlarimizning asarlari bir yoqlama tadqiq qilinib kelindi. “Xamsa” dostonlarini yangi ko‘z bilan tekshirgan olimlarimiz ularda diniy-so‘fiyona g‘oyalar asosiy o‘rinni egallashini aniqladilar. Ayniqsa, birinchi dostonlarda bu yorqin ko‘zga tashlanadi. CHunki birinchi dostonlar Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy va Alisher Navoiylarning bosh maqsadlari, falsafiy qarashlari, g‘oyalarini aks ettiradi va keyingi dostonlarga asos beruvchi dastur rolini o‘ynaydi.

SHarqning ulug‘ shoirlari inson kamoloti haqida asrlar davomida kuylab kelganlar. Al-Buxturiy, Abu A’lo al-Maarriy, Abu Nuvos, Rudakiy, Firdavsiy, Mutannobiy, Umar Xayyom, Nizomiy, Sa’diy, Rumiy, Amir Xusrav, Xofiz, Kamol Xo‘jandiy, Jomiy, Navoiy, Mashrab, Bedil va boshqa shoirlar inson ulug‘vorligini, nuqsonlari, ruhiyati, dardi va kechinmalari haqida ajoyib yoniq lirik asarlar va jahonshumul dostonlar yaratdilar. Inson turli tarafdan olib tasvirlanadi. Ammo tasavvuf ta’limotining shakllanishi bilan insonga bo‘lgan qarashlarda yangi davr boshlandi. Ilgarigi umumbashariy g‘oyalar yangi mazmun kasb etdi. Ayniqsa, tasavvufning komil inson haqidagi qarashlari shoirlar qalbidan chuqur joy olib, insonni anglash va taraqqiy ettirish yo‘llari, inson axloqini poklash masalasi tasvir

mavzui bo‘lib qoldi. Ushbu ishimizda Navoiy qarashlarida insonparvarlik g‘oyalari tadqiq etilib, uning “Xamsa” dostonlaridagi talqinini yoritishga harakat qildik. Navoiy insonni ikki asos-modda va ruhdan iborat deb, insonning qalbini Alloh ilmi, qudrati va nurining maxzani deb qaraganlar. Inson ana shu maxzanni kashf etishi, ruhini kamol toptirib, poklanib, foniylikka etib, ilohiy olamga etishishi kerak. Komil inson-ilohiy ilmlarni egallagan, qalbi nurli, har narsadan ogoh odam. Ammo bu yo‘l bag‘oyat mushkulliklar bilan, iloh sari poklanib borish, dunyo aloqalaridan voz kechish bilan amalga oshadi.

SHu ma’noda Alisher Navoiyning komil inson haqidagi qarashlari Payg‘ambar Alayxissalom va shayxlar, so‘fiylar haqidagi qarashlari bilan hamoxang ekani ma’lum bo‘ldi. Ishda Navoiyning so‘fiy shaxsiga munosabati, tasavvuf haqidagi aqidalari yoritilgan.

Komil inson tasavvufning ham, adabiyotning xam ideali edi, shoirlarning ko‘p gumanistik g‘oyalari shu tushuncha vositasidan badiiy suvratlangan. Ammo komil inson butunlay mavhum tushuncha ham bo‘lmagan. Ulug‘ shoirlarimiz hazrati Payg‘ambarni, keyin valiyulloh zotlarni komil inson namunalari hisoblab, ularning siymolarini zo‘r muhabbat bilan tasvirlaganlar. Navoiy na’tlarida Muxammad alayxissalom ta’rifi, ulug‘vorligi, nuri Muxammadiyaning olam boshida mavjudligi, Payg‘ambar me’roji bir so‘fiyona e’tiqod bilan tasvir etilgan.

Ishda Alisher Navoiyning inson talqinini ko‘rsatishga harakat qilindi. Bun-dainsonaxloqigamunosabat bosh mezonbo‘lishimumkin deb o‘ylaymiz. Axloqhaqidaso‘fiylarsiymosimunosabatibilangapirganedik. Ishda insonlarninginsoniysifatlari, ijtimoiymuhitdagio‘rni, xulq-atvorixususidato‘xtalganmiz. YA’niso‘fiyaxloqitasviridanshoirlarumuminsoniyaxloqqao‘tadilarvagumanistikfikrlarnibayonetadilar. Navoiyda ham odamlarnikuzatish, o‘rganishvaso‘ngrahukmchiqarishxislati bor. Masalan, Xus-ravDexlaviypastlikjohilliknodonlikni, xudbinliknitanqidqilib, saxovatvahimmat, fidoyilikniulug‘laydi. Navoiydabuqarashlarxiylakonkretroq: u

turlitabaqavakillarinitasvirlab, ulargaxos individual nuqsonlarnitilgaoladio‘zbekshoiriyomonaxloqningijtimoiyzararlihodisaekanigaalo hidaurg‘uberadi.

Navoiybilimdonlik,qanoatvavafokabixislatlarniyorqinroqqilibulug‘lagan. Uningnazaridainsonningasosiysharaflovchixislatimardlikvasaxovat, qanoatva muhabbatdir,qanoat, muhabbatvasaxovatxislatlaribir-birinito‘ldiradiganxislatlarsifatidata’riflangan. Asliniolganda, buxislatlarso‘fiylargaham xos, ammo so‘fiylarningjavonmardlikrutbasigamansublariko‘proqbundayxislatlarniqadrlaredil ar. Alisher Navoiybusatrlarnio‘zzamonidaanchata’sirgaegajavonmardliqya’ni“futuvvat”chilar harakatiruhidayozgan.

Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy “Xamsa”lari SHarq mumtoz adabiyotining nodir na’munalari sifatida asrlar davomida xalqimiz tomonidan sevib o‘qilmoqda.

Alisher Navoiy dostonida boblarning ko‘payishiga sabab uning har bir salafiga munosabat bildirishi, so‘z haqida ikki maxsus bob ajratganidir. Navoiy dostonida Nizomiy, Amir Xusrav va Jomiy dostonlarining bir qancha xususiyatlari va g‘oyalari aks etgan, ayni vaqtda bu yangi falsafiy-tafakkuriy olam, zamona dardiga javob bo‘lib tushadigan badiiy asar o‘zbek shoiri salaflarning asarlaridagi ayrim boblarning o‘rnini almashtirib, ayrim boblarni ikki bob qilib, ayrim masalalarni aktuallashtirib, o‘tkirlashtirib tasvir etadi. YAngihikoyatlar, timsollarkeltiradi.

“Hayratulabror”dostoniningmarkaziymavzuiinsondir. Insonxilqati, vazifalari, kamoloti, axloqiysifatlaribuyukshoirningdiqqatmarkazidaturgan. Umumanbudostonniinsonnomadeyish ham mumkin. Ammo shuni ham aniqladikki, Alisher Navoiyijodida, shuningdekuningsalaflariijodida ham insonhaqidagitushunchalarislomiyaqidalarnegizidashakllangandir. SHubois biz Qur’onikarimvaHadisisharifdainsonhaqidabildirilganfikrlarbi-

lanNavoiyqarashlarimuvofiqkelishiniko‘rdik. Birinchidan, qur’ondagioyatlarba’zanmazmunandostonlardaqaytariladivainsonmukarram zot ekanligi, uningvujudituproqdanbo‘lsa-da, ammo ruhiilohiyekanligibayonetiladi. Navoiyislomiyaqidalargaqat’iyamalqilganiholdainsonnita’riflarekan, uningimonlibo‘lishi, shariattalablarigaqatiyrioyaqilishilozimligi, o‘zinianglashi, o‘zrabbinianglashizarurligihaqidayozadi. Bu g‘oyalaro‘zbekshoiriningustozlaritomonidanham bayonetilgan.

Shuzaylda Alisher Navoiyninginsonhaqidagiqarashlariuningsalaflarijodidan ruhlanib, ulug‘ shoir“Xamsa”sining muhimbir jihatian’anavabunyodkorlikmasalasiichidamuayyanlashdi, deb o‘ylaymiz.

Adabiyotlar ro‘yxati

Rahbariy adabiyotlar:

1. SH.Mirziyoev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. T., O‘zbekiston, 2017, 112-bet.

2. Karimov I. A. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T. 1.-Toshkent: O‘zbekiston, 1996.-364 b.

3. Karimov I.A. YAngichafikrlashvaishlash-davrtalabi. T. 5.-Toshkent: O‘zbekiston, 1997.-384 b.

4. Karimov I. A. Xavfsizlikvabarqarortaraqqiyotyo‘lida. T. 6.-Toshkent: O‘zbekiston, 1998.-429 b.

5. Karimov I.A. Biz kelajagimiznio‘zqo‘limizbilanquramiz. T. 7.-Toshkent: O‘zbekiston, 1999.-413 b.

6. Karimov I.A. OzodvaobodVatan, erkinvafarovonhayotpirovardmaqsadimiz. T. 8.-Toshkent: O‘zbekiston, 2000.-525 b.

7. Karimov I.A. Vatanravnaqiuchun har birimizmas’ulmiz. T. 9.-Toshkent: O‘zbekiston, 2001.-439 b.

8. Karimov I.A. Xavfsizlikvatinchlikuchunkurashmoqkerak. T. 10.-Toshkent: O‘zbekiston, 2002.-432 b.

9. Karimov I.A. Biz tanlaganyo‘l-demokratiktaraqqiyotvama’rifiydunyobilanhamkorlikyo‘li. T. 11.- Toshkent: O‘zbekiston, 2003.- 320 b.

10. Karimov I.A. Tinchlikvaxavfsizligimizo‘zkuch-qudratimizga, hamjihatligimizvaqat’iyirodamizgabog‘liq. T. 12.-Toshkent: O‘zbekiston, 2004.-400 b.

11. Karimov I.A. O‘zbekxalqihechqachon, hechkimgaqarambo‘lmaydi. T. 13.-Toshkent: O‘zbekiston, 2005.-448 b.

12. I. Karimov. “YUksak ma’naviyat-engilmas kuch”, T.: Ma’naviyat. 2008 y. 30-bet.

Foydalanilgan adabiyotlar:

13. Abdurahmon Jomiy. “Haft avrang”, toshbosma. T., 1913, 214-b.

14. Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 135-139-b.

15. Karomatov H. Qur’on va o‘zbek adabiyoti. T., “Fan”, 1993.

16. Qur’oni karim. Tarjima va izohlar. (Alouddin Mansur tarjimasi), “CHo‘lpon”, T., 1992. (1-5-oyatlar)

17. Alisher Navoiy. G‘azallar, sharhlar. T., Kamalak, 1991, 101-b.

18. Doktor Husayn Razmjo‘. Insoni armoniy va komil dar adabiyoti hamosiy va irfoniy forsiy. Tehron, 1348 hijr.

19. Amir Xusrav Dehlaviy. Matla’ul anvor. M., nauka, 1975, 20-21-b.

20. Alisher Navoiy. “Xamsa”, tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T., “Fan”, 1960, 28-b.

21. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami, 20 tomlik, 1 tom, “Badoyi’ul-bidoya”, T., Fan, 1991, 21-b.

22. S. Erkinov. «Alisher Navoiyning «Farhod va SHirin dostoni» va uni qiyosiy o‘rganishning ba’zi masalalari». Doktorlik dissertatsiyasi, Toshkent, 1974yil, 273-b.

23. A. Ibrohimov. XVI asr o‘zbek adabiyotining asosiy xususiyatlari. “Fan”, Toshkent, 1976, 183-184-betlar.

24. A.Sagdullaev va boshq. O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. “Akademiya”, Toshkent, 2000, 149-bet.

25. Abduqahhor Ibrohimov. Bizkim, o‘zbeklar... “SHarq”, Toshkent, 2001, 30-bet.

26. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 56-bet.

27. Alisher Navoiy «Majolis-un nafois”, “Fan”, Toshkent, 1961. 58-59 betlar.

28. B.Valixo‘jaev, Q.Tohirov. O‘zbek adabiyoti tarixi. O‘quv qo‘llanma. Samarqand, 2002, 4-bet.

29. Bertels E.E. Izbrannыe trudы. NavaiiDjami. M., Nauka, 1965, 283 b.

30. Botir Valixo‘jaev. O‘zbekadabiyotshunosligitarixi. «O‘zbekiston”, Toshkent, 1993.

31. V.A. Abdullaev. O‘zbek adabiyoti tarixi. “O‘qituvchi”, Toshkent, 1980.

32. V.Zohidov. O‘zbekklassikadabiyotitarixiningasosiymasalalari. O‘zbekadabiyotitarixi. 1-tom. T., 1959, 8-bet.

33. E.E.Bertels. NizamiiFuzuli. IVL, Moskva, 1962.

34. I. M. Mo‘minov. Tanlanganasarlar. I tom. Toshkent, «Fan”, 1969, 29-bet.

35. I.M.Mo‘minov mas’ul muharrirligi ostida. Samarqandtarixi. “Fan”, Toshkent, 1971.

36. N.M.Mallaev. O‘zbek adabiyoti tarixi. “O‘qituvchi”, Toshkent, 1965, 681-bet.

37. R.SHamsutdinov va boshqalar. Vatan tarixi. “SHarq”, Toshkent. 2003. 48-bet.

38. Suyima G‘anieva. Jahongir Mirzo. O‘zbek tili va adabiyoti. 2003, 5-son.

39. Suyima G‘anieva. Muhammad Hakim Mirzo. O‘zbek tili va adabiyoti. 2001, 6-son.

40. O‘zbekadabiyoti tarixi. III tom. “Fan”, Toshkent, 1978, 103-104-betlar.

41. O‘zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. T., Fan, 1995, 103-bet.

42. H. Aliqulov va boshqalar. Ma’naviy-ahloqiy qadriyatlar mutafakkirlar talqinida. Andijon, 2003, 3-bet.

43. X. Rasulev. O‘zbekklassik she’riyatida xalqchillik. “Fan”, Toshkent, 1982, 129-bet.